

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ
ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ

«Балогат»

фани бўйича

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

Тошкент 2010 й

Тузувчи:

Б.Аҳмедов “Исломшунослик” кафедраси ўқитувчи

1-мавзу. Балоғат илми ва унинг шаклланиши.

Режа:

- 1. Балоғат фанининг моҳияти.**
- 2. Балоғат фани ривожланиш босқичлари.**
- 3. Балоғат фани ривожланишига ҳисса қўшган олимлар.**

1. Балоғат фанининг моҳияти.

Араб тили дунёдаги тиллар ичида кўп ўрганилган ва хануз ўрганилаётган тил ҳисобланади. Луғат бойлиги билан ва қоидаларининг турли-туманлиги, бир калимани бир неча услубда ишлатиш имкониятларининг кўплиги билан комилликда тиллар ичида ажралиб туради. Балки, дунёда шеваларининг жуда кўплиги билан ҳам аввалги ўринни эгаллайди.

Бу тил Қуръони карим тили, жаноб Пайғамбаримиз тиллари бўлгани учун ҳам уни ўрганиш йўллари илгариги замонлардаёқ ишлаб чиқилган. Араб тилини ўрганиш учун ҳам бошқа тилларни билиб олиш учун керак бўладиган фонетика-грамматика ва ҳоказолар, яъни сарф ва наҳв илми мукаммал ўрганилади. Кўпгина тилларда гап тузиш, феъл ясаш қоидаларини билиб олишнинг ўзи – соддароқ бўлса ҳам енгилгина гаплашиш имконини беради.

Аммо араб тилида мукаммал гаплашиш ва уни тушиниш учун албатта, балоғат фани қоидаларини яхши билиш керак. Мазкур қоидалар араб тили руҳини тўла очиб бергани учун Қуръони карим, ҳадиси шарифлар, шариат китоблари ҳамда арабларда мўътабар ҳисобланган жоҳилият даврида ўтган буюк араб шоирларининг ижодлари маҳсулидан баҳраманд бўлиш ва тўғри идрок этиш имкониятига эга бўлади. Шунинг учун ҳам балоғат фанининг аҳамияти юксакдир.

Бу фанни ўқишга сабаб деб қуйидагиларга аҳамият қаратиш лозим бўлади:

Балоғат илмининг бошқа илмлардан ўзининг етарли даражада ортиқлиги бор. Зеро, бу илмнинг луғат сир-асрорларини очишда бетакрор ўрни ва услублари бор. Луғат хазиналарини кашф этишда бекиёсдир. Шунинг учун ҳам тилнинг нозик, нафис ва дақиқ жиҳатларини ўрганишда беназирдир.

Энг асосийси, бу илм тил мусобақаларида, суҳандонлик беллашувларида олий мукофотни қўлга киритиш усулларини чуқур ўргатади. Бу билан ақлларни лол қолдирадиган сўз ўйинлари, бир калимани турли маъноларда нуқсонсиз ишлатиш малакаларини ривожлантиради. Кўнгилдаги мақсадни чуқурроқ ва кенгроқ қилиб, тушунмовчиликлардан холи қилиб етказиш тажрибасини камолга етказди.

Балоғат ва фасоҳатда ҳар томондан мукаммал ҳисобланган, мўъжизакор Қуръони карим шу тилда нозил бўлди. Қуръони карим тилни балоғат ва фасоҳати юзасидан мақсадни етказишда сўз ишлатиш йўналишларини кенгайтириб таълим берди. Зеро, шу нозик жихатлар воситасида араб тили бошқа тилларда учрамайдиган маъноларни ифодалашда ўзига хослик, гўзаллик, бетакрорлик ва улуғликка эришди.

Қуръони карим мўъжизаларни кашф этишда балоғат илмларининг аҳамияти буюкдир. Бу эса балоғат илмларига еҳтиёжимиз кучли эканини билдиради.

2. Балоғат фани ривожланиш босқичлари.

Аввалда бу фан балоғат фани деб юритилмаган. Тил олимлари, ўзи алоҳида мустақил ва бир-бирини тўлдирувчи бўлган учта илм: илми маоний, илми баён ва илми бадиъдан таркиб топган балоғат илмлари ҳақида сарфнаҳв ва луғатга оид китобларни чуқур ўргангандан кийин бу илмни ўрганишар эдилар. Шундай қилиб, кичик рисола ва мақолалар тўпланиб бориб, уни алоҳида мустақил фан сифатида шаклланишига олиб келди.

Илми маонийда маъноларни, баъзи лафзларни ишлатиш усуллари ва баъзи калималарнинг ўрни ва салмоғи ҳақида баҳс юритади. Илми баён эса, керакли мақсадни ифодалаш ва етказишда, шунингдек, таъсирини оширишда калималарни ҳақиқий ва кўчма маъноларидан фойдаланиш усуллари; Илми бадиъ эса, илми маоний ва баёнлардан фойдаланган ҳолда гапириладиган ёки хатга тушириладиган фикрларни чиройли, бадий, қофияли, жарангли ва сўзларни бир-бирига уйғун қилиб келтириш услублари устида баҳс қилади.

Балоғат фани бўйича ҳижратнинг II асридан бошлаб китоблар битила бошлангани тўғрисида тарих зарварақлари шохидлик беради. Энг биринчи бўлиб илми баён ҳақида китоб ёзилган дейиш мумкин. 206-ҳижрий санада дорул бақога рихлат қилган Абу Убайда Маъмар ибн ал-Мусанний ал-Басрийнинг “Мажозул Қуръон” китоблари илми баённи биринчи бўлиб алоҳида илм сифатида шаклланишига тамал тошини қўйган десак бўлади. Абу Убайда Юнус ибн Ҳабибнинг шогирди бўлиб, ҳазрат Сибавайҳнинг шайхи бўлган.

3. Балоғат фани ривожланишига ҳисса қўшган олимлар.

Машҳур олим Фазл ибн Рабийънинг мажлисида Абу Убайда ҳазратлари ҳам қатнашдилар. Шунда одамлар у кишини:

-“Заққум” тўғрисидаги оятни маъносини тушиниш қандай бўлади, шу вақтгача биз шайтонни ва унинг бошини кўрмадик, оятдаги дарахт меваси ва унинг шодасини қандай экан, билмаймиз!? Нимага ўхшар экан, тушинмаймиз? Сиз араб тилини биздан кўра комилроқ биласиз, нима бўлади?- деб саволга тутдилар. Фазл ибн Рабийънинг рухсати билан Абу Убайда ҳазратлари жавоб бердилар. Уларга ўзларига машхур бўлган ялмоғиз кампирнинг ўткир ва учли тишлари зикр қилинган Қайсийнинг байтини ўқидилар:

أ يقتلنى و المشرق مضاجعى و مسنونة زرق كآنياب أغوال ؟

*Мени охир ўлдирурми ул,
Вале, ётар ерим машириқи кулл?
Ҳавони кесгувчи ўткир тишларим,
Ки, ялмоғизнинг кескир тишлари.*

Шоир ботирнинг журъатини ва душманнинг ҳам бўш келмаётганини бу байтида баён қилган. Мени у ўлдиради-ми, ахир қандай мени қатл этар экан, ваҳоланки, ётар жойларим машириқларга чўзилган бўлса-ю ва яна ялмоғиз кампирнинг озиқ тишларидек жуда ўткир (қуролларим бор-ку),- шоир ана шундай демоқчи. Зеро, ялмоғиз кампир ҳақиқий мавжуд бўлмаган нарса, уни инсон ўз хаёли билан ўйлаб топган.

Мана шу байт маъносини қандай тушунсангиз, оятнинг ҳам маъноси шундай бўлади. Ким ялмоғиз кампирни кўрган, унинг оғзидаги тишини-чи?! Ҳеч ким кўрмаган, аммо буни ҳамма яхши билади. Доим ундан кўрқитиш ёки даҳшатга солиш учун ишлатилади.

Оятдаги ўхшатиш ҳам, ўхшатиладиган ҳам номаълум бўлган нарсалардир. Яъни, ташбеҳнинг шартларида ўхшатилаётган нарса эшитувчига маълум ва машхур бўлиши қайд этилган. Аслида эса, араблар барча сурати ҳунук, кўнгилга ўтирмайдиган, нафрат ва зажр туйғуларини уйғотадиган нарсаларни шайтонга ўхшатишни одат қилганлар. Аллоҳ бу дарахтни, унинг меваси ва мевасининг шодасини шунчалик даҳшатлик, ҳунук эканини ифодалаш учун ўзлари ишлатадиган ўхшатиш билан келтирган,- деб таърифлаб бердилар.

Бўлиб ўтган бу мулоқот Қуръони каримдаги ана шундай нозик ва дақиқ ўринларни изоҳлаб берадиган китобни таснифотига Абу Убайдани чорлади. Кейин эса, бошқа олимлар ҳам у кишига эргашиб, истиора ва киноялар ҳақида рисоалар ёздилар.

Илми маоний ҳақида биринчи қалам тебратган олимнинг номи маълум эмас. Баъзи рисола ва асарларида Жаъфар ибн Яҳё ҳамда Саҳл ибн Ҳорун каби бошқа олимлар ҳам илми маоний ҳақида сўз юритганлар. Илми маонийни алоҳида мустақил фан ва китоб қилган зот Амр ибн Баҳр ал-Жоҳиздир. Бу ҳақда иккита китоблари биринчилардан бўлиб олам юзини кўришга ошиқди. “Ал-баён ват-табйин” ҳамда “Иъжозул Қуръон” (Қуръон мўжизалари) номли китоблари ўз вақтида машхур ва мўътабар бўлган. Бу зотдан кейин Абу Аббос ал-Мубаррад ва Қудома ибн Жаъфар ал-Котиб ва бошқалар асарлар битганлар.

Учинчи илм – илми бадиъ тўғрисида биринчи китоб Абдуллоҳ ибн ал-Мўътазз ал-Аббосий (296 ҳижрий санагача яшаган)нинг китоби ҳисобланади. Шунгача шоирлар шеърларини илми бадиънинг баъзи-баъзи турларида ижод қилар эдилар. Ибн ал-Мўътазз бадиънинг ўн навини жамладилар. У кишининг ҳамасри Қудома ибн Жаъфар буларни ўрганиб чиқиб, навларнинг сонини йигирматага етказдилар. Бунинг етти навида Абдуллоҳ навларига мувофиқ келди. Қолган ўн уч нави янгилик эди. Абдуллоҳ бундан илҳомланди ва изланиб, бошқа ўн етти навни кашф этди. Шундай қилиб, илми бадиънинг навлари жами ўттизтага етди.

Кейинги асрларда ҳар бир олим бу илмнинг ривожига ҳисса қўшиб борди. Натижада илми бадиъда мўътабар ва нодир ҳисобланган китоблар дунё юзини бирин-кетин кўра бошлади. Абу Ҳилол Аскарийнинг “Санъатайн”, ибн Рашиқнинг “Ал-Умда” китобларини шулар жумласидан келтирса бўлади.

Илми бадиънинг чўққисини балоғат илмининг шайхи имом Абдулқоҳир забт этганлар. “Далоилул иъжоз” ҳамда “Асрорул балоғат” китоблари ҳалигача ўз қимматини йўқотмаган, мўътабар манбалардан ҳисобланади. Бу кишидан кейин илми бадиънинг беназир шохсупасига форс ўғлони Абу Яъқуб Юсуф ас-Саккокий чиқдилар. Ас-Саккокий балоғат илмларини яхшилаб ишлаб чиқиб, уни илм, боб ва қисмларга ажратдилар. Китобларининг номи “ал-Мифтоҳ” бўлиб, қолган барча уламолар балоғат илмлари соҳасида ас-Саккокийга муҳтождирлар.

Балоғат илмларини мукаммал ўрганишимиздан аввал унда кўп ишлатиладиган баъзи атама – термин, яъни балоғат ва фасоҳат ҳамда уларга алоқадор истилоҳлардан хабардор бўлишимиз керак.

Мавзуга доир терминлар: Балоғат ва фасоҳат, илми маоний, илми баён, илми бадиъ, “Мажозул Қуръон”, “Иъжозул Қуръон” ва бошқалар.

СЕМИНАР УЧУН САВОЛЛАР:

- 1.Балоғат фанининг таърифини айтинг.
- 2.Балоғат фанининг аҳамияти қандай?
- 3.Балоғат фанининг ривожланиш босқичлари нечта?
- 4.Балоғат фани ривожланишига ҳисса қўшган олимлардан кимларни биласиз?
- 5.Абу Убайда Маъмар ибн ал-Мусанний ал-Басрийнинг “Мажозул Қуръон” китобининг балоғат фанида қандай аҳамияти бор?

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Жалолиддин Муҳаммад ибн Абдуррахмон Қазвиний. Талхисул-мифтаҳ. Алмақтабат ул-асрийя. Байрут 2008 й.
2. Али Муҳаммад Ҳасан. Асрор ул-баён. Қоҳира 2005 й.
3. Шарифов З. Балоғат фанидан маърузалар матни. – Т.:

Мовароуннахр, 2002. – 111 б.

4. Абдул-Ҳаким Ҳасан Наънаъ. Ал-Манор. Ал-Азҳар. Миср. 1991 й.
5. Хрестоматия по исламу. Пер. с арабского, введ. и примеч. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1994. – 238 с.: ил.

2-мавзу. Фасоҳат ва балоғат.

Режа:

- 1. Фасоҳат ва балоғатнинг луғавий ва истилоҳий маънолари.**
- 2. Калима, калом ва сўзловчининг фасохати.**
- 3. Калима ва сўзловчининг балоғати.**

1. Фасоҳат ва балоғатнинг луғавий ва истилоҳий маънолари.

Фасоҳат лафзи луғатда баён ва зоҳир, очиқ, аниқ қилиш маъноларини билдиради. Араблар бола тили чиқиб равон гапира бошласа болани тили – гапириши зоҳир бўлди маъносида أفصح الصبى فى منطقه -, дейдилар. Тонгда ёруғлик қоронғуликдан ажралса, أفصح الصبح тонг, қоронғуликдан ёруғлик ажралди, зоҳир бўлди,- дейдилар. أفصح هذا يوم مفسح бу кун мусаффо, осмонда булут йўқ ҳамда أفصح اللين сут ёғидан ажралди, қаймоғи чикди,- деб фасоҳат лафзини санаб ўтилган маъноларда ишлатадилар.

Истилоҳда эса, муайян таърифи йўқ, лекин фасоҳат уч калиманинг бирига боғланиб келганда, таъриф келтириш мумкин. Балоғат олимлари наздида фасоҳат калима, калом ёки мутакаллим лафзларига боғланиб келади ва ўз ўрнида маъноларни аниқ, маълум-маъруф ва машҳур эканига далолат қилади.

Бундан калиманинг фасоҳати, каломнинг фасоҳати ва мутакаллимнинг фасоҳати бўлишини билимиз. Фасоҳатнинг ўзини сўзамоллик, нотиклик ва ҳатто ҳозиржавоблик, деб маъно берадилар. Балоғат илми эътибори билан эса, фасоҳат ҳар бир калима ва гап маъноларини ҳамда лафзларини ҳаммага тушинарлик, маълум ва машҳур қилиб келтириш ҳисобланади. Нотикдаги бу сифатлар унинг фасоҳатини белгилайди. Шунинг учун араблар фасих калима, фасих калом ёки фасих мутакаллим дейдилар.

Балоғатнинг луғатдага маъноси البلوغ و الوصول «булуғ ва вусул» бўлиб, эришиш ва етишиш каби маъноларда ишлатилади. Араблар бирон киши мақсадларини чуқур ифодалаб, еткиза олса - بلغ الرجل بعبارة كنه مراده - дейдилар.

Истилоҳий маъноси эса, калом ёки мутакаллимга сифат бўлишига қараб белгиланади. Демак балоғат, фасоҳат каби калимага сифат бўлмайди. Шунинг учун هذا الكلام بليغ бу гап «балиғ»дир, وهذا المتكلم بليغ бу нотик «балиғ»дир дейдилар. Лекин, бу калима «балиғ» демайдилар.

Каломнинг балоғати:

بلاغة الكلام هي مطابقته لمقتضى الحال مع سلامته من العيوب المخلّة بفصاحته

Фасоҳатлик бўлиш билан бирга гапнинг муқтазои ҳол - талаб қилинган шароитга мос келиши гапнинг етуклиги, балоғати дейилади.

Ҳол - мутакаллимнинг шу гапни гапиришга ундаган ҳолат ва турткига айтилади.

Муқтазо - тақозо, талаб ва ҳукм қилинган маъносида бўлиб, муқтазои ҳол гапни у ёки бу шакл ёки тартибда келтиришни талаб қилган ҳолатга айтилади.

Соддароқ айтиш жоиз бўлса, гапни ана шундай тартибда келтиришга мажбур қилган ҳолат муқтазои ҳол бўлади. Мақташ, ёмонлаш, ўргатиш, ўрганиш, хабар бериш ва бошқа шу каби мақсадлар мазкур мазмунни ифодаладиган гапларни келтиришни талаб қилади. Агар мақсаддан бошқа ёки талабга жавоб бермайдиган гаплар келтирилса, унда балоғатлик гап бўлмайди. Масалан, бир гуруҳ талабалари ўз устозларига мунтазир бўлсалар ва ҳозир мана шу эшикдан келадиган киши шу устоз экани кутилаётган бўлса, эшикка қараб ўтирган бир талабанинг “Келдилар”-, деган сўзи ҳаммага бирдек маълумдир. Чунки, кирган киши улар мунтазир бўлган ўз устозларидир. Шу билан бирга бу гап балоғатлик ҳам ҳисобланади. Агар бошқа киши кирса, “Келдилар”-, дейилиши балоғатли бўлмайди, балки балиғ бўлиши учун “Фалончи келдилар”-, дейилиши керак бўлади.

2. Калима, калом ва сўзловчининг фасоҳати.

Калиманинг фасоҳати

التعريف : فصاحة الكلمة هي سلامتها من العيوب الثلاثة : تنافر الحروف و مخالفة الوضع و الغرابة

Калиманинг фасоҳати, яъни калима маъноларининг маълум машҳур ва тушунарлик бўлиши унинг учта айбдан саломат бўлишидир. Бу айблар: 1) Калима ҳарфларининг биридан беиши; 2) Калима машҳур вазн ва сарф қоидаларига мос келмаслиги; 3) Калимани соф араб тилида йўқлигидир.

تنافر الحروف

التعريف: هو وصف في الكلمة ينشأ عنه ثقلها على اللسان و عسر النطق بها

Калима ҳарфларининг бир-биридан беиши (**Танофур** (ўзаро уйғун келмаслик)) калиманинг ўзидаги ҳолат бўлиб, талаффузни ва тилга қийин келишини туғдиради. Бу асосан калимадаги ҳарф махражларининг бирига жуда яқинлиги ёки бир махраждан экани сабаб бўлади. Шунинг учун товушларни меъёрга келтириб берувчи тил ҳарфларнинг ҳар бирини махражига бориб келишга улгурмайди. Натижада талаффуз қийин, тилга ҳам бу лафз оғирлик қилади. **Танофур** (ўзаро уйғун келмаслик) икки хил бўлади: қаттиқ – шадид, яъни талаффузи жуда қийин ва енгил – хафиф, бунда талаффузи кўп оғир ва қийин бўлмайди.

مخالفة الوضع

التعريف: هي أن تكون الكلمة مخالفة لما ثبت عن الواضع سواء كانت مخالفة للقياس الصرفي أو لا

Калиманинг возеъ томонидан қўйилган машҳур вазнларга ҳилоф бўлиши, уларга мос келмаслиги бўлиб, унинг сарф қоидалари ёки бошқа қоидаларга тўғри келмаслиги баробардир.

Маълумки, араб тилида калималарнинг вазни маъноларини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади. Ҳар бирини ўз вазнида келтирилмас экан, маънога ҳам, талаффузга ҳам салбий таъсир кўрсатади. Тажвид қоидаларида буни лаҳн ёки лағв деб айтиладики, улар хато сўз саналади. Биз эса нутқимизни ана шундай нуқсонлардан тозалашимиз керак.

الغرابية

التعريف: هي أن تكون الكلمة وحشية أى غير ظاهرة الدلالة على المعنى

Ғароба (нодир, кам ишлатиладиган) луғатда ғариб, ёлғиз, камёб, нодир ва бегона бўлиб, истилоҳда маънога очиқ далолат қилмайдиган бегона (ёввойи) калимадир. Бундай бўлишини икки сабаби бўлади: 1. Калима соф араб тили истеъмолида йўқлиги бўлиб, унинг маъносини тушуниш учун луғатлар ва ажам тилларига мурожаат қилиш керак бўлади. Мисол: машҳур наҳв олими Исо ибн Умар бир куни бозордан ўтиб кетаётганларида бехосдан уловларидан йиқилиб тушдилар. Атрофларига дарҳол одамлар тўпландилар. Уларга ғашлари келган олим:

ما لكم تكأاتم على كتأكؤكم على ذى جنة افرنقوا (تكأاتم و افرنقوا) лафзлари ғайри фасихдир. Чунки, бу лафзлар соф араб тилида истеъмол қилинмайди, шунинг учун маъноси ҳам маълум эмас. Буларнинг маъносини билиш учун қадимги араб-иброний тилига мурожаат қилиш керак бўлади. Шунда **تكأاتم** – **اجتمعتم** – **افرنقوا** – **انصرفوا** – жамланиш, тўпланиш ва инсироф – тарқалиш, кетиш маъноларида экани маълум бўлади. Демак, олим бундай деган экан:

ما لكم اجتمعتم على كاجتماعكم على ذى جنة انصرفوا

Менинг бошимга жинни одамнинг олдига тўплангандек тўпландингиз?! Тарқалинглар!

Демак, ўзга тиллардан кирган калималар ҳам маъносини тушунарлик бўлмагани учун **Ғароба** (нодир, кам ишлатиладиган), ғайри фасих бўлар экан.

فصاحة الكلام

و هي سلامتها عن العيوب الثلاثة: تنافر الكلمات و ضعف التأليف و التعقيد

Каломнинг фасоҳати, маъноларининг аниқ ва тушунарлик бўлиши уч айбдан саломат бўлишидир. 1. Калималарнинг бир-биридан бешиши; 2. Гапни хато тузилгани; 3. Маъносини чигаллиги.

تنافر الكلمات

هو وصف في الكلمات مجتمعة يوجب ثقلها على اللسان و عسر النطق بها

Калималарнинг бир-биридан бешиши калималар биргаликда ўқилганда уларни тилга қийинлигини ва талаффузга оғирлиги келиб чиқишидир. Ҳудди **танофур** (ўзаро уйғун келмаслик)ул ҳуруф каби, бу **танофур** (ўзаро уйғун келмаслик)нинг ҳам сабаби бир калимани такрор келиши ва ундаги ҳарф маҳражлари ўзгарган ҳолда ёнма-ён келиши ёки шу кабилар бўлиши мумкин. Аммо калималар алоҳида олинганда ҳар бири фасоҳатлик бўлиши керак. Калималардаги бир-биридан бешишни ҳам қаттиқ ва енгил турлари бор.

ضعف التأليف

التعريف: هو أن يكون الكلام في تركيبه مخالفاً للمشهور من قوانين النحو كالإتيان بالضمير متصلاً بعد "إلا" و كالإضمام قبل الذكر

Каломнинг бўш тузилгани, таркибида машҳур нахв қоидаларига ҳилофликнинг, тўғри келмасликнинг борлигидир. Масалан, "إلا" истисно ҳарфига муттасил замир бериш ёки замири илгари зикр қилиш кабилар бўлиши мумкин. Бунда замирлар лафзий, маънавий ёки ҳукмий бўлиши мумкин.

التعقيد

هو أن يكون الكلام غير ظاهر الدلالة على المعنى المراد لخلل واقع فيه

Таъқид каломдаги иллат туфайли ирода қилинган маънога очиқ далолат қилмаслиги, яъни мақсадининг чигаллигидир. Бу иллатларга гап бўлакларининг ўрни ўзгариши сабаб бўладиги, унинг маъносини англаш мушқил бўлиб қолади. Таъқид икки хил: лафзий, яъни лафзларни хато келтирилиши ва маънавий таъқид – гап маъноси ва мақсадини чигаллиги ҳисобланади.

فصاحة المتكلم هي صفة قائمة بنفس المتكلم يستطيع بها أن يعبر تعبيراً صحيحاً

мутакаллим, яъни нотик фасоҳати ўзининг кўнглига келган фикр ва мулоҳазаларни саҳиҳ, аниқ ва фасоҳатлик ифодалашга қодир этадиган ҳислатдир. Мутакаллим тажрибаси ва малакасидир. Киши фасоҳатлик гапириши учун аслида Аллоҳ бу фазилатни унга илтифот қилиши керак. Қолаверса, изланиши, кўп адабиётлар мутоала қилиши, айниқса, Қуръони карим, ҳадиси шарифлар фасоҳатига, улуғ мутафаккир олимларнинг асарларидаги сўз ишлатиш услубларига эътибор бериб, ўрганиб бориши керак бўлади. Калима ва каломнинг фасоҳатларига риоя қилган ҳамда хоҳлаган мавзуда дилидаги гап, фикр-мулоҳазаларни юзага чиқара билса, уни фасиҳ дейиш жоиз. Аммо бунга қодир бўлмаса фасиҳ бўла олмайди.

Мутакаллим ўзининг фасоҳатига ёрдам ёки халал берадиган шартларга қатъий риоя қилмоғи керак:

1. Калима ва каломнинг фасоҳатига риоя қилиш;
2. Бир оз бўлсада товушини ўз ўрнида баландлатаб-пасайтариб гапириш;
3. Гапираётганда эшитувчининг эътиборини чалғитадиган ёки зериктирадиган турли ҳаракатлардан сақланиш лозим бўлади. Масалан, юзи, сақолини силаш, бошини ва бошқа аъзоларини қашиш, бурун ковлаш, кийим

ўйнаш, бирон кишига ёки нуқтага қараб гапириш, сўз келмай қолганда турли товушлар чиқариш — йўталиш, тамоқ қириш, бурун тортиш каби, маъруза ва нутқи давомида баъзи сўзларни билиб ё билмаган ҳолатда ўринсиз такрорлаш, бундай сўзларни паразит сўзлар ҳам дейилади — масалан, энди, хўш, хўп, ана, инчунин, яъни ва ҳоказо;

4. Оят ва ҳадисларнинг маъноларини ўзбекона бадий тилда жаранглатишга ҳаракат қилиш;

5. Эшитувчиларнинг билим салоҳиятини ҳисобга олиб, фанда қўлланадиган истилоҳий терминларни ишлатишда эҳтиёт бўлиш;

6. Имкон қадар соф бир тилда гапириш, бошқа тил луғатларини келтирганда эса, унинг маъноларини ҳам англатиб ўтиш ва бошқа шу кабиларга риоя қилиб, нутқини равон ва таъсирлик қилишга эътибор қаратмоғи зарурдир.

3. Калом ва сўзловчининг балоғати.

Каломнинг балоғати:

بلاغة الكلام هي مطابقته لمقتضى الحال مع سلامته من العيوب المخلّة بفصاحته

Фасоҳатлик бўлиш билан бирга гапнинг муқтазои ҳол - талаб қилинган шароитга мос келиши гапнинг етуқлиги, балоғати дейилади.

Ҳол - мутакаллимни шу гапни гапиришга ундаган ҳолат ва турткига айтилади.

Муқтазо - тақозо, талаб ва ҳукм қилинган маъносида бўлиб, муқтазои ҳол гапни у ёки бу шакл ёки тартибда келтиришни талаб қилган ҳолатга айтилади.

التعريف: بلاغة المتكلم هي ملكة أي صفة قائمة بالمتكلم فيه يتمكن بها متى شاء من تأليف كلام بليغ في أي معنى يريد

Балиғлик мутакаллимнинг ўзида қоим, бор бўлган хислат бўлиб, кўнглига келган фикр ва мақсадларини ҳар вақт ва жойда саҳиҳ ва фасоҳатлик ифодалашга қодир этади. Яъни, нотиқнинг тажрибаси, сўзлашдаги малакасидир.

Киши балоғатлик гапириши учун хислат аввало ўзида табиий равишда, яъни Аллоҳ тарафидан бу фазилат унга берилиши керак. Қолаверса, изланиши, кўп адабиётлар мутолаа қилиши, айниқса, Қуръони карим, ҳадиси шарифлардаги фасоҳату балоғатга, улуғ мутафаккир олимларнинг асарларидага сўз ишлатиш усулларига, шунингдек барча нотиқларнинг услубларига эътибор бериб, ўрганиб ва истеъмол қила бориши керак бўлади. Гапларини фасоҳат ва балоғат қоидаларига риоя қилган ҳамда хоҳлаган ёки тўғри келиб қолган мавзуда дилдаги гапларига юзага чиқара билиши унинг балоғатини белгилайди. Бунинг натижаси ўлароқ, эшитувчилар унинг гапларига тушунсалар, унинг мақсадларини идрок этсалар, уни балиғ дейиш жоиз.

Каломининг балиғ бўлиши икки нарсага боғлиқ:

1. Гапни муқтазои ҳолга мос қилиб келтиришда (ирода этилган маънога далолат қиладиган сўзларни ишлатишда) хатога йўл қўйишдан сақланиш;

2. Фасоҳат иллатларидан сақланиш.

Мавзуга доир терминлар: Калиманинг фасоҳати, каломнинг фасоҳати, мутакаллимнинг фасоҳати, фасих, танафурул-калам, даъфут-таълиф, таъкид, ғороба.

СЕМИНАР УЧУН САВОЛЛАР:

1. Фасоҳат ва балоғатнинг қандай фарқи бор?
2. Қандай калом фасоҳатли ҳисобланади?
3. Сўзловчининг балоғати нима?
4. Сўзловчининг фасоҳати ва сўзловчининг балоғати орасида фарқ борми?

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Жалолиддин Муҳаммад ибн Абдурраҳмон Қазвиний. Талхисул-мифтах. Алмақтабат ул-асрийя. Байрут 2008.
2. Али Муҳаммад Ҳасан. Асрор ул-баён. Қоҳира 2005.
3. Шарифов З. Балоғат фанидан маърузалар матни. – Т.: Мовароуннаҳр, 2002. – 111 б.
4. Абдул-Ҳаким Ҳасан Наънаъ. Ал-Манор. Ал-Азҳар. Миср. 1991 й.
5. Хрестоматия по исламу. Пер. с арабского, введ. и примеч. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1994. – 238 с.: ил.

3-мавзу: Илми баён. Ташбеҳ ва унинг турлари.

Режа:

1. Илми баён.
2. Ташбеҳ.
3. Ташбеҳнинг турлари.

1. Илми баён.

Илми баён соҳасида биринчи китобни Абу Убайда Маъмар ибн ал-Мусанний таълиф этган. Асарларини номи «Мажозул Қуръон» бўлиб, унда баён илмининг йўналишларини ўзига хос равишда белгилаб берганлар. Шундан сўнг бошқа олимлар ҳам бу соҳада китоб ва рисоалар битдилар.

Аммо биринчи бўлиб уни тартибга солган, бу илмга хос усулни ва қонун-қоидаларни жорий этган зот имом Абдулқохирдирлар. Раҳматуллоҳи алайҳим ажмаъин!

Баённинг луғавий маъноси **الكشف والإيضاح** кашф қилиш, изоҳлаш, очиш, ёритиш, маълум-машҳур, тушунарлик қилишдир.

التعريف هو علم يعرف به إيراد المعنى الواحد في تراكييب متفاوتة في وضوح الدلالة عليه بمعنى أن يكون تركيب أوضح في الدلالة من تركيب آخر

Баён илми – бир маънони турли таркиб, яъни гапни бошқача кўринишларда келтириб чуқур ва кенгрок, мақсадга кучлирок, яққол ва аниқрок далолат қиладиган маъноларни олишни билдирадиган, бошқасига қараганда пухтарок маъноларни ворид қилиш, келтиришни ўргатадиган илмдир. Бирор маънони кучлирок, мукамалрок қилиб ифодалаш мақсадида турли лафзлар ва маънолар билан келтириш услубларини ўргатадиган илмни илми баён дейилади. Бунда ўша маънони кенгрок, аниқрок ва маънилирок қилиб келтиришга эришилади. Эшитувчи ҳам мақсадни тўғри тушунади.

Шубҳасиз, бу илмнинг мақсадларидан бири эшитувчига ирода қилинган мақсадни, у хабар ёки дил изҳори бўлсин, чиройли суратда етказишдир.

Мисоллар орқали таърифни аниқрок англаш мумкин бўлади. الجود саховат, очик қўллик маъноларини англатади. Масалан, бир кишини сахийлигини билдирмоқчи бўлсак, сахийлигини бирон нарсага ўхшатиш ёки ўхшатишдан ҳам кучлирок қилиб ифодалаб билдириш мумкин. Бундан ҳам ғаройиброк бўлсин десак, киноя билан билдириш мумкин бўлади. Ўхшатишни балоғат атамаларида ташбеҳ, ундан кучлирок ифодани мажоз ёки истиора дейилади. Балоғат фанидаги киноя эса, сўз ёки гапни ҳақиқий ва кўчма маъноларини баробар тушуниш имкони бўлган ҳолатга айтилади. Энди ушбу гапнинг турлари воситасида الجود маъносини қандай кучлирок ва аниқрок ифодаланиши билан танишамиз:

1. Ташбеҳ — زيد كالبحر في الإضافة кўра сахийни *Зайд меҳмоннавозликда денгиз кабидир*, - деб ифодалаш мумкин.

Денгизнинг кенглиги, бағрида кўп махлуқотлар яйраб яшаши, денгиз инсонга қанчалик беминнат хизмат қилаётгани, ўзидаги дурру марварид, турли балиқлари ва ўсимликлари билан инсонни боқаётгани, бой-бадавлат қилаётгани денгиз мислсиз сахийлик тимсолидир. Шунинг учун ҳам, сахий кишиларни денгизга, яъни денгизнинг ана шу сахийлигига ўхшатадилар.

Юқоридаги мисолда Зайдни жуда ҳам сахий, меҳмонларга нисбатан кўли очик, бағрикенглигини ишора қилиб, زيد كالبحر في الإضافة *Меҳмондорчиликда Зайд денгиз кабидир*, - дейиш билан الجود саховат, очик қўллик маъносини чиройлирок ва комилрок ифодалашга эришилди.

2. Истиора, ўхшатишдан кўра الجود саховат, очик қўллик маъносини кучлирок ифодалаш мумкин: رأيت بحرًا على فرس يداعب أقرانه *Қариндондошларига (ҳазл-мутойиба қиладиган) ёрдам илигини тутаётган денгизни от устида кўрдим*.

Ушбу мисолда ҳам, الجود саховат, очик қўллик маъноси чуқуррок ифодаланди. Чунки, ҳақиқий денгиз от устида бўлиши амри маҳол, бўлиши мумкин бўлмаган. Ана шунинг ўзи денгизнинг ўз маъносида эмаслиги билдирыпти. Бу гапдаги денгиз сахий, жувонмард киши маъносида истиора бўляпти, яъни кўчма маънода ишлатиляпти. Бу билан унинг сахийлигини

бешубҳа тасаввур қилиш, балки ҳақиқатда ҳам саховатини кенг ёзган денгиз турибди, дейиш мумкин бўлди.

3. Кинояга кўра, яна ҳам чуқурроқ келтириб, сўз қудратини нақадар сеҳрли эканини кўриш мумкин. Кинояда гап ёки калиманинг кўчма ва ҳақиқий маънолари биргаликда тушуниш жоиз. Гап нима ҳақида экани, унинг сиёқи қайси маънода эканини аниқлаб беради.

زيد كثير الرماد *Зайд кули кўп кишидир*. Бу гап Зайднинг сахийлигига киноядир. Чунки, ўтин кўп ёққани учун кулининг кўпайиб кетишини ҳам тушуниш мумкин.

Аммо ўтинни таом тайёрлаш учун ёкилади, унинг кулини кўплиги кўп таом тайёрлангани сабаблидир. Кўп таомни албатта, бир ўзи эмас, балки кўпчилик билан тановул қилиниши керак, яъни меҳмонларнинг кўплигига ишора бўляпти. Меҳмонлар келиб турадиган хонадон соҳиби эса, шубҳасиз, кўли очиқ ва саховатли эканига ишора ҳисобланади. Кўриб турганингиздек, الجود саховат, очиқ қўллик маъноси ўзига хос кучли ва чуқур ифодани касб этди.

Шунингдек, الجود саховат калимаси маъносидан бошқа кўплаб маъноларни мана шундай бошқа лафзлар билан келтириб, ўзининг маъносидан кўра кучлироқ, мақсадни аниқроқ билдириб берадиган услубларда ишлатиш илми баёнда ўрганилади. Ҳосил бўлган тушунча мустаҳкам бўлиши учун الشجاعة калимасини шижоатли, довюрак каби маъноларини ташбеҳ, истиора ва киноя усулидаги ифодасини кўриб чиқамиз.

1. Ташбеҳга кўра: زيد كالأسد في الشجاعة *Зайд шижоатда шердекдир*. Шижоат қайд этилмаса ҳам мақсад ҳосил бўлади. Чунки, زيد أسد *Зайд шер* деб айтилса ҳам, эшитувчи гап Зайднинг шижоати ҳақида эканини дарҳол англайди.

Аслида ҳам, шер шижоат тимсолидир. Инсон ўз ҳақ-ҳуқуқини шердек важоҳат билан талаб қилиб, унга кўрқмасдан курашадиган бўлса, уни тўғридан тўғри шерга ўхшатиш адабиётларда ҳам, халқ оғзаки нутқида ҳам кўп учрайди. Ҳайвонат оламининг подшоси бўлган шер ўзининг шижоати ва довюраклиги билан кишиларни лол қолдиргани сир эмас. Ҳазрати Али كرم الله وجهه ни Асадуллоҳ – Аллоҳнинг шери деб лақаб олганлари ҳам бежиз эмасдир.

Демак, оддий қилиб, “У шижоатли, жасурдир”,- деб қўйгандан кўра, уни шерга ўхшатиш анча таъсирли ва мақсадга яқинроқ бўлади.

2. Истиорага кўра الشجاعة шижоатли, довюрак лафзи маъносини бундай келтириш мумкин: رأيت أسدا يخطب القوم على المنبر *Минбарда халққа гапирётган шерни кўрдим*.

Зеро, ҳақиқий шер гапирмайди. Ёввойи йиртқич ҳайвон, одамларни бир зумда ғажиб, бурдалаб ташлаши аниқ. Мана шу сифатлар гапдаги шер ҳақиқий эмаслигини, балки унинг сифатидаги одам эканини маълум бўлади. Шерга шижоатли, довюрак кишилар доим ўхшатилаган. Ушбу ўринда ҳам нотиқнинг жуда журъатлик ва кўрқмас эканига ишора қилиняпти. “Нотиқ шижоатли, довюрак экан”,- дегандан кўра, уни тўғридан-тўғри “шер” деб

айтиш, الشجاعة шижоатли, довюрак маъносини янада таъсирли ва кучлирок ифодаланди.

3. Киноя услубида الشجاعة шижоатли, довюрак маъносини бундай келтириш мумкин: *زارنا أبو الحرب* *Бизникига Абу Ҳарб келди.*

Ҳарб уруш, жанжал, жангу жадал маъносида ишлатилади. Абу деган куняни унга қўшиб айтилса, сўзма-сўз маъноси - “*Жанг, урушининг отаси*” бўлади. Жангчи ва урушқоқ кишида биринчи кўринадиган хислат жасурлиги, довюраклиги, ҳақ учун шижоати бўлади. Ана шундай фазилатли кишига одатда, Абулҳарб деб ном берилади. У ҳаётда ҳақиқат ва адолат, ўз ҳақ-ҳуқуқи учун кўркмасдан курашадиган, ишига пишиқ, мақсадидан қайтмайдиган, ҳаққини фойдасига ҳал қила оладиган киши экани сир эмас.

6. Ташбеҳ.

Ташбеҳнинг луғавий маъноси ўхшатишдир. Истилоҳда бундай эътироф этиш мумкин:

التشبيه هو إلحاق أمر بأمر فى معنى مشترك بينهما بإحدى أدوات التشبيه لفظاً أو تقديرًا لغرض

Ташбеҳ мақсад учун бирон ўхшатиш воситасини лафзи билан келтирган ҳолда ёки тақдиран қолдириш билан маънода ўзаро шериклиги бўлган бир амрни бошқасига ёпиштиришдир.

Демак, Илми баён олимлари наздида ташбеҳ қилиш, яъни ўхшатишни келтириш учун энг аввало ўхшатишдан бирон мақсад бўлиши керак. Ўхшатилаётган лафзлар ўзаро бирон маънода шерик, яъни бир-бирига мос келиши керак. Яна бир шарт лафзи билан ёки тақдирда келтирилган ўхшатиш лафзини ўрни бўлиши лозим. Ушбу шартлар чиройли ва мукамал бажарилса, ўхшатиш ҳам чиройли ва ўринли чиқади.

Таърифдаги ўзаро ўхшатилаётган биринчи амрни мушаббаҳ – ўхшатилган, иккинчисини мушаббаҳ бих – ўхшатилмиш ва ўртадаги муштарак, бир-бирига мувофиқ келган маънони важҳуш шабаҳ – ўхшатиш важҳи, жиҳати дейилади.

Масалан: العلم كالنور فى الهداية *Илм ҳидоятда нур кабидир.* Бу мисолда العلم - мушаббаҳ, яъни ўхшатилган, النور - мушаббаҳ бих, яъни ўхшатилмиш, فى الهداية лафзи – важҳуш шабаҳ, ўхшатиш важҳи, الكاف ҳарфи – одоти ташбеҳ, ўхшатиш воситасидир. Бу ташбеҳдан мақсад илмни улуғлигини билдириш, ёруғликда тўғри йўлни топиш қандай бўлса, илм билан ҳам тўғри йўлга шунчалик аниқлик билан эришиш мумкинлигини исботлашдир.

Ташбеҳнинг таърифидан уни арконлари тўртта экани маълум бўлди: **1. Мушаббаҳ** – ўхшатилган; **2. Мушаббаҳ бих** – ўхшатилмиш. Ушбу икки арконни الطرفان тарафони, яъни аслида, طرفاه أى التشبيه ташбеҳнинг икки тарафи ҳам дейилади. Чунки, шу икки асосий аркон мавжуд бўлса, ташбеҳ ҳосил қилиш мумкин бўлади; **3. Важҳуш шабаҳ** – ўхшатиш важҳи, яъни ўртадаги муштарак, бир-бирига мувофиқ келган маънонинг лафзи; **4. Одоти ташбеҳ** – ўхшатиш воситаси.

Ташбеҳнинг асосий маъносини ифодаладиган, ўхшатиш борлигини билдирадиган бу икки арконни тарафайн дейилишининг бир сабаби: шу икки арконнинг ўзи ташбеҳ ясашга кифоялигидир ва фақат иккови мавжуд бўлсагина ташбеҳ ҳосил қилиш мумкин. Икковидан бири топилмаса, ташбеҳ ясаш мумкин бўлмайди.

Ташбеҳ арконларининг эътибори билан бир неча қисмларга тақсимланади.

7. Ташбеҳнинг турлари.

Ташбеҳ мушаббаҳ ва мушаббаҳ бих – тарафайннинг эътибори билан уч қисмга бўлинади. *محمد كسبحان* *Муҳаммад Субҳон* (араб фусаҳолари, сўзамолларидан бири) кабидир. Бунда Муҳаммад лафзи мушаббаҳ, Субҳон эса мушаббаҳ бихдир.

Тарафайннинг ҳиссий ёки ақлий бўлиши, муфрадлиги ёки мураккаблиги, бир гапда бир неча ташбеҳларни келтириш услублари ҳақидаги қисмлари бор.

Чун алиф то сарв-и ман афканд кокул бар қафо,

Шуд чу дол аз бор-и ишқаш ошиқонро қад дуто.

Сарвим мани кокилин ташлаб ортга алифдек турди,

Анингки, юкидин ошиқлар қадди долдек букилди.

Ушбу форсий байтда ҳам ташбеҳ моҳирлик билан келтирилган. Шоир ошиқни қоматини алиф каби савлатлик қилиб, маъшуқлари эса ишқ юкидан қоматлари дол ҳарфидек букилиб қолганини чиройли ифодалаган.

Биринчи қисм. Ташбеҳ тарафайннинг ҳиссий ёки ақлий бўлишига қараб тўрт турга бўлинади.

الأول أن يكون طرفاه حسيين Биринчи турига кўра, ташбеҳнинг ҳар икки асосий бўлаги, яъни тарафайн ҳис, сезги аъзолари билан идрок этиладиган нарсалар бўлишидир. Инсонни бешта ҳиссий туйғулар бор ва улар – кўриш, эшитиш, ушлаш, ҳидлаш ва таъм билиш ҳисобланади.

Иккинчи қисм. Ташбеҳ тарафайннинг муфрад – бир лафздан иборат бўлиши ва мураккаб – икки ундан зиёда лафзлардан тузилган бўлишига қараб яна тўрт турга бўлинади.

الأول أن يكون طرفاه مفردين Биринчиси тарафайннинг муфрад бўлишидир. Мушаббаҳ ва мушаббаҳ бихнинг бир калимадан иборат бўлиши, яъни муфрадлиги икки хил бўлади: мутлақ муфрад ва муқайяд муфрад. Мутлақ деганда умуман бир дона калимадан иборат бўлиши тушунилади. Муқайядлиги – қайд этилганлиги эса, мавсуф-сифат, изофа, ҳол, зарф ва бошқа шу кабилар билан бўлади. Муқайяд бўлиши билан бир неча калима битта маънони англатиш мақсади учун ишлайди. Шунинг учун, бир неча калималардан тузилган бўлса ҳам, муфрад ҳисобланади.

Учинчи қисм. Бир жумлада икки ва ундан зиёда ўхшатиш келтириш ҳолатларига қараб, ташбеҳ тўрт турга бўлинади. Улар — малфуф (ўралган),

мафрук (ажратилган), тасвия (тенглаштирилган), жамъ (тўпланган) турлари бўлиб, қуйида улар билан танишамиз:

Мавзуга доир терминлар: ташбех, аркони ташбех, мушаббах, мушаббах бих, тарафайн, важхуш шабах, одоти таш-бех, хиссий, акдий, муфрад, мураккаб, мутлак, муқайяд, малфуф, мафрук, тасвия, жамъ

СЕМИНАР УЧУН САВОЛЛАР:

1. Ким биринчи бўлиб илми баённи тартибга солган, бу илмга хос усулни ва қонун-қоидаларни жорий этган?
2. Баённинг луғавий маъноси нима?
3. Ташбехнинг нечта аркони бор?
4. Мушаббах бих нима?

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Жалолиддин Муҳаммад ибн Абдурраҳмон Қазвиний. Талхисул-мифтах. Алмақтабат ул-асрийя. Байрут 2008 й.
2. Али Муҳаммад Ҳасан. Асрор ул-баён. Қоҳира 2005 й.
3. Шарифов З. Балоғат фанидан маърузалар матни. – Т.: Мовароуннахр, 2002. – 111 б.
4. Абдул-Ҳаким Ҳасан Наънаъ. Ал-Манор. Ал-Азҳар. Миср. 1991 й.
5. Хрестоматия по исламу. Пер. с арабского, введ. и примеч. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1994. – 238 с.: ил.

4-мавзу. Илми маъоний.

Режа:

1. Илми маонийнинг таърифи ва боблари.
2. Исноди хабарийнинг ҳолатлари.
3. Муснад илайҳнинг ҳолатлари.
4. Муснаднинг ҳолатлари.
5. Феълга тааллуқли нарсаларнинг ҳолатлари.

1. Илми маонийнинг таърифи ва боблари.

Илми маоний – араб сўзининг ҳолатларини (кайфиятини) ўргатадиган илм бўлиб, унинг ёрдамида сўз ҳолат тақозосига мос равишда қўлланилади.

Илми маонийнинг боблари. Бу илмнинг боблари 8 тадир:

1. Исноди хабарийнинг ҳолатлари.
2. Муснад илайҳнинг ҳолатлари.
3. Муснаднинг ҳолатлари.
4. Феълга тааллуқли нарсаларнинг ҳолатлари.

5. Қаср (чегаралаш, истисно этиш).
6. Иншо.
7. Фасл ва васл (қўшиш ва ажратиш).
8. Ийжоз (қисқа қилиш), итноб (чўзиш) ва мусовот (тенг қилиш).

Каломнинг қисмлари.

Калом хабар ва иншо га бўлинади. Агар каломдаги ички нисбат ташқи нисбатга мувофиқ бўлса, калом воқеликка мувофиқ ва рост бўлади. Агар ички нисбат ташқи нисбатга мувофиқ бўлмаса, калом воқеликка тескари ва ёлғон бўлади. Мана шу хабар дейилади. Агар калом юқоридаги сифатларга эга бўлмаса, иншо дейилади. Демак, калом рост ва ёлғонни ифодалаш эҳтимоли бўлса, у хабар дейилади. Агар рост ва ёлғонни ифодалаш эҳтимоли бўлмаса, у иншо дейилади.

Хабар мусдан илайх, муснад ва исноддан ташкил топади.

Рост хабар. Рост хабар воқеликка мувофиқ бўлади.

ёлғон хабар эса воқеликка мувофиқ бўлмайди.

Ал-Жохизнинг фикрича эса, рост калом воқеликка мувофиқ бўлиши билан бирга мутакаллимнинг унинг ростлигига эътиқод қилиши ҳам шарт. Ёлғон калом эса воқеликка хилоф бўлиши билан бирга мутакаллимнинг унинг ростлигига ишонмаслиги ҳам шарт.

2. Исноди хабарийнинг ҳолатлари.

Шубҳасиз бирор нарса ҳақида хабар берувчи шахс тингловчига бирор маънони ифодалашни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Хабар берувчи тингловчига икки ишни ифодалайди:

1. Ҳукмни.
 2. Хабар берувчи хабарни билишини.
- Демак, хабар икки хил бўлади:

1. Хабар берувчининг тингловчига ҳукмни ифодалаб бериши. Бу хабарнинг ифодаси дейилади.
2. Хабар берувчининг тингловчига хабарни билишини ифодалаб бериши. Бу хабарнинг лозими дейилади.

Хабар 3 қисмга бўлинади:

1. Ибтидоий. У таъкид воситаларидан холи бўлади. М: نحن إليكم مرسلون (Биз сизларга юборилган элчилармиз).
2. Талабий. Унда битта таъкид воситаси иштирок этади. М: إنا إليكم مرسلون (Албатта, биз сизларга юборилган элчилармиз).
3. Инкорий. Унда бирдан ортиқ таъкид воситалари иштирок этади. М: نولسرمل مكيل! ان! (Албатта, шубҳасиз, биз сизларга юборилган элчилармиз).

Бу учала қисм ҳолат тақозосига қараб ишлатилади. Гоҳида калом ҳолат тақозосига хилоф равишда ҳам ишлатилади.:

1. Савол бермаган шахс савол берган, иккиланган шахс ўрнига қўйилади. М: او ملظني ذللا يفين بطا خت الو انهم مغرقون (Золим кимсалар ҳақида Мендан сўрама. Улар ғарқ бўлгувчилардир).

2. Инкор қилмаган шахс инкор қилган шахснинг ўрнига қўйилади. М: **حامر مەيەف كەم عەين ب ن ا** (Ака найзани кўтариб келди, амакингни фарзандлари ичида ҳам найзадорлар бор).

3. Инкро қилаётган шахс инкор қилмаётган шахснинг ўрнига қўйилади. М: **هەيەف بەير ال** (Унда (Қуръонда) ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ).

Иснод икки қисмга бўлинади:

1. Ҳақиқати ақлий. У феълнинг ёки феъл маъносидаги масдар, исм фоил, исм мафъул, сифати мушаббаҳа, исм тафзил ва зарфнинг мутакаллимнинг наздида ҳақиқати бор нарасага исноди берилишидир. М: Мўъминнг: **ل قبل الال تبناً** (Аллоҳ ўсимликни ўстирди) деган сўзи. Ёки жоҳилнинг: **ل قبل ال عي برل تبناً** (Баҳор ўсимликни ўстирди) деган сўзи.

2. Мажози ақлий. У феъл ёки феъл маъносидаги нарсанинг исноди тавил орқали унинг мулобисига берилишидир. Феълнинг мулобасатан фоил ва мафъулдан бошқасига исноди берилиши мажоздир. У қуйидаги кўринишларда намоён бўлди:

1. **عشة راضية** (рози бўлинган ҳаёт). Бу мафъуллик алоқасини англатувчи мажози ақлийдир.

2. **سيل مفعم** (оқувчи сел). Бу фоиллик алоқасини англатувчи мажози ақлийдир.

3. **شعر شاعر** (шоир шеър). Бу масдарлик алоқасини англатувчи мажози ақлийдир.

4. **نهارة صائم** (кундузи рўзадор). Бу замон алоқасини англатувчи мажози ақлийдир.

5. **نهر جار** (оқувчи анҳор). Бу макон алоқасини англатувчи мажози ақлийдир.

6. **بني الأمير المدينة** (Амир шаҳарни қурди). Бу сабабият алоқасини англатувчи мажози ақлийдир.

Иснод икки томонинг эътибори билан 4 қисмга бўлинади:

1. Иккала томони ҳақиқий бўлган иснод. М: **ل قبل ال عي برل تبناً** (Баҳор ўсимликни ўстирди).

2. Иккала томони мажозий бўлган иснод. М: **بابش ضرأل اي ح ا** (Ерни замона ёшлари тирилтирди).

3. Иккала тарафи ҳар хил бўлган иснод. У икки хил бўлади:

1. Муснад ҳақиқий, муснад илайҳ мажоз. М: **ل قبل ال تبناً** (Замон ёшлари ўсимликни ўстирдилар).

2. Муснад мажоз, муснад илайҳ ҳақиқий. М: **ضرأل اي ح ا** (Ерни баҳор тирилтирди).

Мажози ақлий нафакат хабарда, балки иншода ҳам қўлланилади. М: **احرص يل نبا ن ا م ا ه اي** (Эй, Ҳомон менга сарой (тепалик) қуриб бер).

Мажознинг қаринаси 3 хил бўлади:

1. Лафзий. М: **ل قبل ال لال تبناً** (Аллоҳ ўсимликни ўстирди).

2. Маънавий. М: **كيلي ي تب تاء ا ج كتب ح م** (Муҳаббатинг мени сенга олиб келди).

3. Одатий. М: **هزم الأمير الجند** (Амир қўшинни енгди).

Мажози ақлийнинг ҳақиқати икки хил бўлади:

1. Зоҳир. М: **فما ربحت تجارتهم** (Уларнинг тижорати фойда бермади, яъни улар тижоратларидан фойда кўрмадилар).

2. Махфий. М: **سرتتي رؤيتك** (Сени кўриш мени хурсанд қилди, яъни сени кўрганимда Аллоҳ мени хурсанд қилди).

3. Муснад илайҳнинг ҳолатлари.

Муснад илайҳ хабарнинг мубтадоси, фоил ва ноиби фоилдир. Унинг 12 та ҳолати бор:

1. Ҳазф.
2. Зикр.
3. Таъриф.
4. Танкир.
5. Васф.
6. Таъкид.
7. Баён.
8. Ибдол.
9. Атф.
10. Фасл.
11. Тақдим.
12. Таъхир.

1. Муснад илайхнинг ҳазф бўлиши.

У қуйидаги сабабларга кўра тушириб қолдирилади:

1. Ортиқчаликдан сақланиш учун. М: **عنمي و يطعي** (беради ва тўсади).
2. Ақлий ва лафзий далиллардан кучлироғига ўтигни билдириш учун. М: **لعل ع تلق تنأ فيك يل لاق** (Менга: Аҳволинг қандай? деди. Мен: касалман, бедор ва қаттиқ хафаман, дедим).
3. Қарина бўлган пайтда тингловчининг огоҳлигини ёки огоҳлигининг миқдорини синаш учун. М: **سمشلا رون نم دافتسم هرون** (Унинг нури қуёшнинг нуридан истефода этади).
4. Муснад илайхни тилдан сақлаш ёки тилни муснад илайхдан сақлаш учун. М: **بركلا جرفم** (машаққатларни кетеазувчи, яъни Аллоҳ), **يمع مكب مص** (Қар, гунг, кўрдирлар).
5. Ҳожат тушганда инкор қилишнинг имкони бўлиши учун. М: **ميئل لذب** (исрофчи, пасткаш).
6. Муснад илайхнинг аниқ (машҳур) бўлгани учун. М: **عالم الغيب والشهادة** (ғайб ва шаҳодатни билгувчи).
7. Аниқлик (машҳурлик)ни даъво қилиш учун. М: **بيسنلا بيسحل** (насаби ва зоти тоза).

2. Муснад илайхнинг зикр қилиниши қуйидаги ўринларда бўлади:

1. У жумлада асл бўлганилиги ва ундан воз кечиш мумкин бўлмаганлиги учун.
2. Қаринага суяниш заиф бўлганлиги учун. М: **معن ري مز** (Зухайр қандаям яхши ҳаким).
3. Тингловчининг нодонлигига танбеҳ бериш учун. М: **هشام قال كذا** (Ҳишом шундай деди).
4. Изоҳ ва таъкидни кучайтириш учун. М: **إلئك علي هدي من** (Улар Роббисининг ҳидоятидадирлар ва ана ўшалар нажот топгувчилардир).
5. Улуғлигини изҳор қилиш учун. М: **حضر سيف الدين** (Сайфиддин келди). Ёки хорлигини изҳор қилиш учун. М: **السارق قادم** (Ўғри келди).
6. Зикр қилиш табаррук ва лаззатли бўлгани учун. М: **الله نعم المولي ونعم النصير ربي الله** (Аллоҳ Раббим, Қандаям яхши мавло ва қандаям яхши ёрдамчи).
7. Тинглаш ёқимли бўлган ўринда гапни чўзиш учун. М: **هي عصاي** (У менинг ҳассам).

3. Муснад илайх замир, алам, мавсул, исми ишора, изофа бўлиш билан ва **لا** артиклини олиш билан маърифа бўлади:

1. Замир билан маърифа бўлганда мутакаллим (биринчи шахс) бўлади. М: أنا النبي لا كذب أنا ابن عبد المطلب
2. Мухотоб (иккинчи шахс) бўлади. М: وأنت الذي أخلفتني ما وعدتني وأشمت بي من كان فيك يلوم
3. Ғоиб (учинчи шахс) бўлади. М: هو البحر من أي النواحي أتيتَه فلجته المعروف والجود ساحله

2. Қуйидаги ўринларда алам билан маърифа бўлади:

1. Тингловчининг зеҳнида аввалдан махсус исм билан айнан ўзини ҳосил қилиш учун. М: قل هو الله أحد (Айтинг, У Аллоҳ ягонадир).
2. Улуғлаш учун. М: جاء صلاح الدين (Салоҳиддин келди).
3. Хорлаш ваҳақоратлаш учун. М: جاء تأبط شرا (Тааббата шаррон (ёмонликни қўлтиқлаган) келди).
4. Киноя қилиш учун. М: أبو لهب عدو للإسلام (Абу Лаҳаб исломнинг душманидир).
5. Зикр қилиш лаззатли эканлигига ишора қилиш учун. М: ظبيبات القاع قلن لن الليالي منكن أم ليالي من البشر بالله يا (Аллоҳга қасам, эй, тепаликдаги оҳулар бизга айтинглар, менинг Лайлойим сизларданми ёки менинг Лайлойим инсонларданми?).
6. Зикир этиш табаррук бўлгани учун. М: الله أكرمني (Аллоҳ мени ёрлақди).

Муснад илайҳ қуйидаги ўринларда мавсуллик билан маърифа бўлади:

1. Тингловчи унинг силасидан бошқа ҳолатларини билмаганлиги учун.
2. Исмни айтиш хунук бўлгани учун.
3. Аниқликни кучайтириш учун.
4. Бўрттириб кўрсатиш учун.
5. Тингловчига хатосини англатиш учун.
6. Хабарнинг ясалиши сабаббига ишора қилиш учун.

Муснад илайҳ қуйидаги ўринларда исми ишора билан маърифа бўлади:

1. Тўлиқ суратда ажратиб кўрсатиш учун.
2. Эшитувчининг нодонлигига ишора қилиш учун.
3. Яқин, узоқ ёки ўрта масофада эканлигини кўрсатиш учун.
4. Ишора қилинаётган шахс ишора қилинган сифатларга лойиқ эканлигини кўрсатиш учун.

Муснад илайҳ қуйидаги ўринларда ال артикли билан маърифа бўлади:

1. Тингловчи ва сўзловчига маълум бўлган нарсага ишора қилиш учун.

2. Умумий ва хусусийлигидан қатъий назар ҳақиқий зотиға ишора қилиш учун.
3. Янада чуқурроқ киришга (истигроққа) ишора қилиш учун.

Муснад илайҳ қуйидаги ўринларда изофа билан маърифа бўлади:

1. Изофа фикрни тингловчига етказишда энг қисқа йўл бўлгани учун.
2. Изофанинг музоф илайҳ, музоф ёки улардан бошқаларни улуғлашни ўз ичига олгани учун.

4. Муснад илайҳ қуйидаги ўринларда накра бўлади:

1. Исми жинснинг бир турини ажратиб кўрсатиш учун.
2. Исми жинснинг бир навини ажратиб кўрсатиш учун.
3. Улуғлаш учун.
4. Ҳақорат қилиш учун.
5. Кўпайтириб кўрсатиш учун.
6. Озайтириб кўрсатиш учун.
7. Бир вақтнинг ўзида ҳам улуғлаш, ҳам кўпайтириб кўрсатиш учун.

5. Муснад илайҳ қуйидаги ўринларда мавсуф бўлиб (сифатланиб) келади:

1. Муснад илайҳнинг маъносини очиб, баён қилиб бериш учун.

2. Унга хос сифатни баён қилиш учун.
3. Унинг сифатини таъкидлаш учун.

6. Муснад илайҳни таъкидлаш:

1. Аниқлаш учун.
2. Хато эмаслигини билдириш учун.
3. Мажоз эмаслигин билдириш учун.

7. Муснад илайҳни баён қилиш:

1. Муснад илайҳни ўзига хос ном билан изоҳлаш учун.

8. Муснад илайҳни бадал қилиш:

1. Аниқликни зиёда қилиш учун.

9. Муснад илайҳни атф қилиш:

1. Муснад илайҳни қисқа йўл билан баён қилиш учун.
2. Тингловчига тўғрисини кўрсатиш учун.
3. Тингловчини шак, гумонга солиш учун.

10. Муснад илайҳни ажратиб кўрматиш:

1. Муснадни муснад илайҳ билан хослаш учун.

11. Муснад илайҳни муқаддам келтириш:

1. Жумлада асл бўлгани учун ва ундан воз кечиш мумкин бўлмагани учун.

2. Хабарни тингловчининг онгига сингдириш учун.

3. Ҳиссиёт ва шумланиш орқали хурсандлик ёки хафаликни билдириш учун.

4. Инсон хотирасидан кетмаслигини ва ундан инсон лаззатланишини билдириш учун.

5. Муснад илайҳ берилаётган хабарга хосланганлиги ёки унга тааллулилиги билан алоҳида аҳамиятга эга бўлганлиги учун.

Гоҳида муснад илайҳ нафий ҳарфидан кейин келмаганда хослашликни ифодалайди.

Гоҳида ҳукмни қатъийлаштириш учун ишлатилади.

Гоҳида эса ҳам кучайтириш, ҳам таъкидлаш учун келади.

6. Муснад илайҳ муқаддам келиши шарт бўлан ўринда келгани учун.

7. Умумийликка далолат қилгани учун.

Муснад илайҳни кечиктириш:

1. Ҳолат муснадни муқаддам келишини тақозо қилган ўринда муснад илайҳ кечикиб келади. Бу зоҳир тақозосидир. Гоҳида гап зоҳир тақозосидан чиқиб, унга тескари ҳолатда зикр қилинади. Замир зоҳир исм ўрнида ишлатилади. Гоҳида зоҳир исм замир (олмош)нинг ўрнида қўлланилади.

2. Тингловчини бошқариш ёки унинг нодон ва зийрак бўлгани учун.

3. Тингловчининг қалбига қўрқув киргизиш учун.

Муснад илайҳнинг мутакаллим, мухотоб ва ғоибдан иккинчи бир шаклга ўзгариши “илтифот” дейилади. Қазвиний бунга қарши фикр билдириб айтади: Илтифот такаллум, хитоб ва ғоиб йўлларининг бири билан бирор маънони баён қилиш бўлиб, ундан олдин улардан бошқа йўл билан ҳам баён қилинган бўлиши керак.

Ҳолат тақозосига ҳилоф вазиятлар қуйидаги ўринларда ишлатилади:

1. Тингловчига кутган нарсасидан бошқа нарсани бериш.

2. Савол берувчига сўрамаган нарсасини айтиш.

3. Келажак ҳақида ўтган замон лафзлари билан таъбир бериш орқали аниқ содир бўлишига ишора қилиш.

4. Калималарнинг ўрнини алмаштириш.

4. Муснаднинг ҳолатлари.

Муснад хабар, феъл, исми феъл ва феълнинг ўрнига ўтирган масдардир. Унинг 13 та ҳолати мавжуд:

1. Тарк қилиш.

2. Зикр қилиш.

3. Алоҳида келтириш.

4. Феъл ҳолатда келиш.
5. Исм ҳолатда келиш.
6. Қайдлаш.
7. Накра қилиш.
8. Изофа ва сифат билан хослаш.
9. Изофа ва сифат билан хосламаслик.
10. Маърифа қилиш.
11. Жумла ҳолатда келиш.
12. Кечиктириб келтириш.
13. Муқаддам келтириш.

1. Муснадни тарк қилиш:

Муснад илайҳда келтирилган шартларга кўра ҳазф қилинади. Масалан, Ортиқчаликдан сақланиш учун.

2. Муснадни зикр қилиш:

1. Муснад илайҳда келтирилган шартларга кўра зикр қилинади. Масалан, гапда асал бўлиб, ундан воз кечиш мумкин бўлмаганлиги учун.

2. Муснаднинг исм ёки феъл эканлигин аниқ кўрсатиш учун.

3. Муснадни ажратиб кўрсатиш:

Муснад ҳукм ёки натижани мустаҳкамлашда қатъий ифода бермаганлиги учун.

4. Муснаднинг феъл ҳолатда келиши:

Такрорни ифодалаш билан бирга учала замоннинг бирибилан қайдлаш учун.

5. Муснаднинг исм ҳолатда келиши:

Бирор замаонга боғлиқ эмасликни ва такрорни ифода этмаслигини билдириш учун.

6. Муснадни (феълни) қайдлаш:

Муснад илайҳ ифода этадиган ҳукм қатхий бўлиши учун феъл мафъул, ҳол, тамиз, тағлиб, шарт, мустаснолар билан қайдланади.

7. Муснадни накра қилиш:

1. Чегараламаслик учун.
2. Бўрттириб кўрсатиш учун.
3. Ҳақорат қилиш учун.

8. Муснадни изофа ва сифат билан хослаш:

Ифодани тўлиқ бўлиши учун.

9. Муснадни изофа ва сифат билан хосламаслик:

Ифоданинг тўлиқ бўлишига ҳожат бўлмаганлиги учун.

10. Муснадни маърифа қилиш:

Тингловчига маълум бўлган маълум бир ишни бошқа бир ўхшаши билан аниқлаштириш учун.

11.Муснаднинг жумла ҳолатда келиши:

Муснаддан тушуниладиган ҳукм барча тафсилотлари ила муснад илайҳга тааллуқли бўлгани ёки муснад муснад илайҳнинг юзага келишига сабаб бўлгани учун. Агар жумла бўлиб келган муснад феъл билан бошланган бўлса, такрор ва доимийликни ифодалайди. Исм билан бошланган муснад эса бир марталикни ва тугалланганликни ифодалайди. Жумла бўлиб келган муснад шарт маъносини ифода этса, муснаддан тушуниладиган ҳукм турли хил ҳолатларга мўлжалланганлиги маълум бўлади. Агар муснад замон ёки маконни ифода этса, у ўзидан олдинги иш-ҳаракатни чегаралайди.

12.Муснадни кечмктириб келтириш:

Муснад илайҳни зикр қилиш муҳим бўлгани учун.

13.Муснадни муқаддам келтириш:

1. Муснадни муснад илайҳ билан хослаш учун.
2. Унинг сифат эмас, балки хабар эканлигини билдириш учун.
3. Ҳаяжо, ҳиссиёт сабабли.
4. Муснад илайҳни зикр қилишга тарғиб қилиш учун.

5. Феълга тааллуқли нарсаларнинг ҳолатлари.

Феълнинг мутааллиқотлари мафъул, зарф, жар ва мажрурлардир.

1. Мафъулни ҳазф қилиш:

1. Мубҳам бўлган нарсани баён қилиш учун.
2. Бошқа мақсад ирода қилинганлиги ҳақидаги гумонни даф қилиш.
3. Мафъулни иккинчи марта зикр қилиш учун.
4. Қисқа йўл билан умумийликни ифодалаш учун.
5. Қарина бўлган пайтда гапни қисқа қилиш.
6. Қофияга риоя қилиш учун.
7. Мафъулни зикр қилиш хунук бўлгани учун.
8. Бошқа мақсадларда ҳазф қилиш. Масалан, ўрни келганда инкор қилиш мумкин бўлиши учун, аниқ, машҳур бўлгани учун, машҳурликни даъво қилиш учун.

Мафъул ва бошқа мутааллиқотларни муқаддам келтириш:

1. Таъйин қилишда хатони рад қилиш учун.
2. Таъкидлаш учун.
3. Хослаш учун.

Мутааллиқотларнинг бир-биридан муқаддам келиш ҳолатлари ҳам учраб туради. Бунга қуйидагилар сабаб бўлади:

1. Муқаддам келтириш асл ва зарур бўлгани учун.
2. Муқаддам келган маъмули зикр қилиш қолганларидан муҳимроқ бўлгани учун.
3. Кечиктириш маънога ҳалал бергани учун.

СЕМИНАР УЧУН САВОЛЛАР:

1. Илми маонийнинг боблари нечта?
2. Исноди хабарийнинг ҳолатлари қайсилар?
3. Муснад илайҳнинг нечта ҳолати бор?
4. Муснаднинг ҳолатларини санаб беринг.
5. Феълнинг мутааллиқотлари қайсилар?

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Жалолиддин Муҳаммад ибн Абдуррахмон Қазвиний. Талхисул-мифтах. Алмақтабат ул-асрийя. Байрут 2008 й.
2. Али Муҳаммад Ҳасан. Асрор ул-баён. Қоҳира 2005 й.
3. Шарифов З. Балоғат фанидан маърузалар матни. – Т.: Мовароуннахр, 2002. – 111 б.
4. Абдул-Ҳаким Ҳасан Наънаъ. Ал-Манор. Ал-Азҳар. Миср. 1991 й.
5. Хрестоматия по исламу. Пер. с арабского, введ. и примеч. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1994. – 238 с.: ил.

5-мавзу. Ҳақиқат ва мажоз

Режа:

1. Лафздаги ҳақиқат.
2. Лафздаги мажоз.
3. Ҳақиқат лафзнинг ўзида ёки иснодида бўлиши.
4. Мажоз лафзнинг иснодида ёки ўзида бўлиши.

1. Лафздаги ҳақиқат.

Аввалги сабоқлардан маълумки, барча лафзлар икки навга бўлинади: 1) турли гап ва турли шаклларда ишлатилганда маъноси сарфланмайдиган, яъни бир маънода ишлатиладиган; 2) турли маъноларда ишлатиладиган лафзлар.

Агар ишатилишда лафз маъноси ўзгармаса, турли гапларда турлича маъно касб этмаса, у ҳақиқат, яъни ҳақиқий лафз дейилади. Ҳақиқат лафзнинг исноди ёки зотида бўлади. Масалан: феъл ўзининг фоили билан, феъл ўзининг мафъули билан, мавсуф сифат, зарфлар ва бошқа ўзига мос келадиган, суянишга ҳақли бўлган гап бўлаги билан боғланиб келиши ҳақиқий иснод ҳисобланади.

Ҳақиқат лафзнинг зотида, яъни ўзида бўлиши мумкин. Лафз ўзининг ҳақиқий маъноси ва вазифасида истеъмол қилиниши ҳақиқатдир.

Лафзнинг ҳақиқати иснодида бўлса, уни ҳақиқий ақлий дейилади. Масалан *الإنضاج* *пиширмоқ, етилтирмоқ* лафзининг иснодини Аллоҳга боғлаб ҳақиқий иснодни ушбу мисолда кўришимиз мумкин. *أنضج الله الثمر* *Аллоҳ мевани пиширди, етилтирди*. Чунки, мевани ҳақиқатда ҳам Аллоҳ пиширади, бу иш Аллоҳнинг изми-ихтиёрида эканини маълум. Демак, феълнинг фоили, яъни пиширувчи ва етилтирувчи этиб Аллоҳ лафзи олингани ҳақиқий бўлди. Ақлий иснод дейилиши, асосан ақл билан кимга, нимага ва қандай суяниши ва бошқалари томонлари идрок этиляпти. Шунинг учун ҳам, бундай иснодларни ҳақиқий ақлий дейилади.

2. Лафздаги мажоз.

Лафз истеъмол давомида маъноси ўзгарадиган, сарфланадиган бўлса, уни **мажоз** дейилади. Мажоз тажовуз қилиш, ўтиб кетиш каби маъноларда бўлиб, сўзни кўчма маънода ишлатишни билдиради. Ушбу ўзгариш, яъни мажоз ҳам лафзнинг исноди ёки зотида бўлади.

Лафзнинг мажози иснодида бўлиши — уни ўзи ҳақлик бўлмаган лафзга суянтирилиши бўлиб, мажози иснодий, исноди мажозий ёки ақлий мажоз дейилади.

Масалан, *الربيع* феълени *الربيع* баҳор лафзига мўъмин киши тамонидан иснод қилиб: *أنضج الربيع الثمر* *Баҳор мевани пиширди (етилтирди)*, - дейилса, аслида пиширувчи Аллоҳ, бу маълум ва мўъмин киши бу гапни айтгани учун, аслида бу гап: *أنضج الله الثمر في وقت الربيع* *Аллоҳ баҳор вақтида мевани пиширди*, - деган маънони касб этади.

Аллоҳ инзожнинг ҳақиқий муснадидир. Аммо баҳор эса инзожга мустаҳиқ бўлмаган муснаддир, шунинг учун мажозий иснод бўлди.

Худди феълдаги каби шибҳи феълларда ҳам мажоз келади. Шибҳи феъл масдардан олинадиган исми фоил, исми мафъул, исми замон ва макон, исми олат, афъалу тафзил ва сифати мушаббаҳа кабилар киради.

الربيع المنضج *Баҳор мевани пиширувчи (етилтирувчи)дир.*
المنضج *Мунзижнинг замири мустатири* هو *яширин олмоши*
الربيع *лафзига қайтади ва бундай муснад мажоз бўлди.*

Маълум, яъни бажарувчиси аниқ, таъйинли бўлган феълга мажозий иснод. Маълум феълни ўз бажарувчисини қўйиб, мафъули – тўлдирувчиси бўлган лафзга фоил, яъни эга қилиб суянтириб ҳосил қилинади. *رضيت عيشته* *Унинг ҳаёти -маишати рози бўлди.* Аслида ҳаётдан рози бўлувчи ҳаётнинг эгасидир ва фақат у ҳақиқий иснод бўла олади. Шунинг учун *رضى زيد معيشته* *Зайд ўз ҳаётидан рози бўлди,-* дейилади. Лекин, мафъулга суянтирилди ва бу мажозий иснод ҳисобланади.

3. Ҳақиқат лафзнинг ўзида ёки иснодида

бўлиши.

Ҳақиқат лафзнинг исноди ёки зотида бўлади. Масалан: феъл ўзининг фоили билан, феъл ўзининг мафъули билан, мавсуф сифат, зарфлар ва бошқа ўзига мос келадиган, суянишга ҳақли бўлган гап бўлаги билан боғланиб келиши ҳақиқий иснод ҳисобланади.

Ҳақиқат лафзнинг зотида, яъни ўзида бўлиши мумкин. Лафз ўзининг ҳақиқий маъноси ва вазифасида истеъмол қилиниши ҳақиқатдир.

Лафзнинг ҳақиқати иснодида бўлса, уни ҳақиқий ақлий дейилади. Масалан *الإنضاج* *пиширмақ, етилтирмақ* лафзининг иснодини Аллоҳга боғлаб ҳақиқий иснодни ушбу мисолда кўришимиз мумкин. *أنضج الله الثمر* *Аллоҳ мевани пиширди, етилтирди.* Чунки, мевани ҳақиқатда ҳам Аллоҳ пиширади, бу иш Аллоҳнинг изми-ихтиёрида эканини маълум. Демак, феълнинг фоили, яъни пиширувчи ва етилтирувчи этиб Аллоҳ лафзи олингани ҳақиқий бўлди. Ақлий иснод дейилиши, асосан ақл билан кимга, нимага ва қандай суяниши ва бошқалари томонлари идрок этиляпти. Шунинг учун ҳам, бундай иснодларни ҳақиқий ақлий дейилади.

Ҳақиқий ақлий лафзлар тўрт қисмга бўлинади:

1. *ما طابق الواقع والإعتقاد فقط كقول المؤمن: أنبت الله الزرع* *Мўъмин банданинг гапи каби воқеълик ва эътиқодга мувофиқ келадиган ҳақиқий лафзлар.*

أنبت الله الزرع *Аллоҳ экинни ундирди (кўкартирди).* Ушбу гап мўъминнинг гапи бўлиб, эшитувчи ҳам гапирувчини мўъмин эканини билмоғи аҳамиятлидир. Мўъмин барча нарсаларни Аллоҳга

нисбат беради, Аллоҳдан деб билади. Бу гап ҳақиқий воқеъликка ҳам, ақидага ҳам мос келадиган гап ва маъно бўлди.

2. ما مطابق الواقع فقط كقول الكافر الذى يخفى حاله عن المخاطب: شفى الله المريض
Кофир кишининг гапи каби фақат воқеъликка тўғри келадиган ҳақиқий лафзлар.

Бунда эшитувчи унинг бу ҳолидан, яъни кофирлигидан беҳабар бўлиши мумкин. *شفى الله المريض* Аллоҳ беморга шифо берди. Кўринишидан бу гапни мўъмин айтаётгандек, деяётганига ўзи ҳам ишонадигандек, аммо унинг мўъминлиги ёки кофирлиги махфий ва кофирлигига эса далолат қилувчи қарина келмаган.

3. ما مطابق الاعتقاد فقط كقول الكافر: أنبت الغيث الشجر
Кофир кишининг гапи каби, эътиқодгагина мувофиқ келадиган ҳақиқий лафзлар.

أنبت الغيث الشجر Ёмғир дарахтни ўстирди (кўкарттирди). Мухотаб унинг кофирлигини яхши билади. Зоҳирида ҳақиқатан ҳам ёмғир дарахтни кўкаришига таъсири кўрсатишини эътиборга олинса, кофирнинг ақидасига тўғри келишини билиш машаққат бўлмайди. Чунки у феълини бажараётган нарсасига иснод қилди ва шунга ишонди.

4. ما لم يطابق الواقع ولا الاعتقاد كقولك كذبا: زارنى زيد
Ёлғончининг гапи каби воқеъликка ва эътиқодга ҳам тўғри келмайдиган ҳақиқий лафзлар. Бунда мухотаб ҳам гапирувчининг ёлғончи эканини аниқ билади.

زارنى زيد Зайд бизникига келди. Аслида эса у келмаган, эшитувчи буни яхши билади. Лекин гап тузилиши жихатидан унинг бўлаклари ўзи ҳақли бўлган гап бўлаги билан боғланган.

4. Мажоз лафзнинг иснодида ёки ўзида бўлиши.

Мажоз ҳам лафзнинг исноди ёки зотида бўлади. Лафзнинг мажози иснодида бўлиши — уни ўзи ҳақлик бўлмаган лафзга суянтирилиши бўлиб, мажози иснодий, исноди мажозий ёки ақлий мажоз дейилади.

Мажози ақлийнинг ҳақиқий ақлий билан алоқаси — улар орасида ўзаро алоқа-боғлиқлик мавжудлигидир. Бу боғлиқлик ўзаро ўхшашлик ёки ўхшашликдан бошқа бўлиши мумкиндир.

Мажози ақлийнинг қаринаси.

قرينة المجاز العقلى هي الأمر الصارف عن أن يكون الإسناد على حقيقته

Ақлий мажознинг қаринаси гап бўлаги ўзи ҳақиқий боғланиши керак бўлган бўлакдан бошқа бўлакка боғланишни буриб юборувчи ишдир. Исноди ҳақиқийдан иснодни бошқа иснодга ўгирувчи амрdir. Агар қарина бўлмаса, дарҳол лафзнинг ҳақиқий маъноси

тушунилади. Демак, қарина лафзнинг ҳақиқий маъносини тушунишдан қайтарувчи лафз - аломат, белги бўлиб мажознинг асосий шартларидан бири ҳисобланади. Қарина икки нав: лафзий ва маънавий қариналарга бўлинади. Ҳар икки қарина мажоз иснодда эканига далолат қилади.

Мавзуга доир терминлар: фоил, мафъул, шибҳи феъл, лафзий қарина, муснад, муснад илайҳ, маънавий қарина, мажози ақлий, масдар.

СЕМИНАР УЧУН САВОЛЛАР:

1. Ҳақиқатнинг қисмлари?
2. Мажознинг қандай турлари бор?
3. Ҳақиқат ва мажознинг фарқи?
4. Ҳақиқат ва мажознинг ўхшаш жиҳатлари нима?

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Жалолиддин Муҳаммад ибн Абдурраҳмон Қазвиний. Талхисул-мифтах. Алмақтабат ул-асрийя. Байрут 2008 й.
2. Али Муҳаммад Ҳасан. Асрор ул-баён. Қоҳира 2005 й.
3. Шарифов З. Балоғат фанидан маърузалар матни. – Т.: Мовароуннаҳр, 2002. – 111 б.
4. Абдул-Ҳаким Ҳасан Наънаъ. Ал-Манор. Ал-Азҳар. Миср. 1991 й.
5. Хрестоматия по исламу. Пер. с арабского, введ. и примеч. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1994. – 238 с.: ил.

6-мавзу. Мажози муфрад, истиора.

Режа:

1. Мажози муфрад.
2. Истиоранинг луғавий ва истилоҳий маънолари.
3. Тасриҳия ва макния истиоралари.

1. Мажози муфрад.

Мажоз лафзнинг иснодида қандай бўлишини ўрганиб чиқдик. Энди лафзнинг зотида бўладиган мажоз, яъни айнан лафзнинг ўзи бошқа маънода ишлатиладиган бўлса, мажози муфрад бўлади. Агар бир неча лафз кўчма маънода ишлатиладиган бўлса, уни мураккаб мажоз дейилади. Муфрад лафздаги мажоз уни бошқа, кўчма маънода ишлатишдир.

Мажози муфрад таърифи:

المجاز المفرد هو الكلمة المستعملة في غير المعنى الذي وضعت له لعلاقة بين المعنى الأول و الثاني مع قرينة مانعة من إرادة المعنى الأول

Лафзнинг биринчи (ҳақиқий) ва иккинчи (кўчма) маънолари ўртасида алоқа ҳамда ҳақиқий маънони англашдан қайтарувчи қаринаси борлиги учун ҳақиқий маъносидан бошқа маънода ишлатилган лафз мажози муфраддир.

Мазкур таърифда бир неча нозик нукталар бор:

а) الكلمة المستعملة Истеъмол қилинган калима қайд этилагни сабаб, таърифдан ҳали ишлатилмаган лафзлар чиқиб кетди. Бу каби лафзлар ҳақиқий ёки мажоз деб ҳам сифатланмайди;

б) في غير المعنى وضعت له Бошқа маънода ишлатилган деб қайд этиш билан таърифдан барча ҳақиқий – ўз маъносида ишлатиладиган лафзлар чиқиб кетди. Фақат кўчма маънода ишлатиладиган - мажозий лафзлар қолди;

в) علاقة Алоқа сўзини қайд этиши мулоқот ва муомаладаги баъзи хато гапларни чиқариб юборди. Масалан: هذا أسد *Бу шердир*, — деб тошга ишора қилса, бу хатодир. Чунки, тош билан шернинг ўртасида ҳеч қандай алоқа, бир-бирига боғланиш йўқ;

г) مانعة Мониъа, ман этувчи, қайтарувчи дейиш билан киноя туркумига кирган лафзлар чиқариб ташланди. Чунки, киноя лафзлар ҳақиқий маънода ҳам, мажозий маънода ҳам баробар ишлатилади.

Таърифдаги алоқа калиманинг икки маъноси ўртасидаги муносабат, яъни ҳақиқий ва мажозий маъноларни бир-бирига мос келиши ёки қасд этилган маънога мос келишидир. Мазкур мослашиш, муносиб келиш икки хил бўлади:

1. Ўзаро ўхшашлик – мушобаҳа билан;
2. Мушобаҳа бўлмаган муносиблик билан бўлади. Агар икки маъно ўртасидаги мослик ўзаро ўхшашлик бўлса, уни истиора дейилади. Ўзаро боғланиши ташбеҳдан бошқа маъно бўлса, уни мажози мурсал деб аталади.

2. Истиоранинг луғавий ва истилоҳий маънолари.

Истиоранинг луғавий маъноси الإعارة иора, бирон нарсани ўзига ўзлаштириб олиш, الإستعارة деганда, мисол учун бировни либосини кийиб олиб, яна унинг номи билан чақирилишини

келтириш мумкин. Зайд Амрнинг кийимини кийиб олгандан кейин, уни Зайд эмас, Амр деб чақирганларига ўхшатиш мумкин. Истилоҳда:

الاستعارة هي الكلمة المستعملة في غير المعنى الذي وضعت له لعلاقة المشابهة مع
قرينة مانعة من إرادة المعنى الموضوع له

Ҳақиқий ва кўчма маънолари орасидаги алоқаси, боғлиқлиги мушобаҳа – ўзаро ўхшашлик бўлган ва ўзининг аслий маъносини англашдан ман этадиган қаринаси билан ишлатилган калима истиора дейилади.

Ҳақиқий ва кўчма маънолари орасидаги алоқаси, боғлиқлиги мушобаҳа – ўзаро ўхшашлик бўлган ва ўзининг аслий маъносини англашдан ман этадиган қаринаси билан ишлатилган калима истиора дейилади. *Гапираётган ойни кўрдим.* Ушбу мисолда *القمر – ой* лафзи истиора қилинган калима, *يتكلم гапираётган* лафзи таърифдаги ҳақиқий маънони тушунишдан қайтарувчи қарина бўлиб, ойни ўз маъноси бўлган осмон жисми эмас, балки гўзал, фасиҳ ва фазилатли киши маъносида эканига далолат қилдирыпти. Шунинг учун, бу гапнинг маъноси: *أيّ رجلًا فصيحًا كالقمر وهو يتكلم* *ойдек фаоҳатли, мумтоз кишини гапираётганини кўрдим; ойдек чиройли кишини гапираётганини кўрдим; фазилатда ойга ўхшаган кишини гапираётганини кўрдим* ва ҳоказо бўлиши мумкин.

Истиора олиш тартиби: *أيّ قمرًا يتكلم Гапираётган ойни кўрдим.* Ушбу ва бошқа мисолларда биринчи қилинадиган иш ой калимаси билан ўхшатиш тузиш керак бўлади.

1. *هذا الرجل كالقمر* *Бу киши ой кабидир.* Бунда ташбеҳнинг ғаразлари риоя этилиши кифоя бўлади.

2. Иккинчи қилинадиган иш, мушаббаҳ маъносини мушаббаҳ бихга ўтказилади. Яъни ой лафзига киши маъноси берилади.

3. Учинчи амалга кўра, ташбеҳни мушаббаҳ ва мушаббаҳ бихдан бошқа арконлари олиб ташланиб, ташбеҳ бўлганини буткул унутиб, мушаббаҳ мушаббаҳ бихнинг айнан ўзи, улар битта нарса деб даъво қилинади. Мушаббаҳ бих лафзидан тўғридан тўғри мушаббаҳни англади.

4. Энди учинчи амрдан кейин мушаббаҳ бих *القمر* ой лафзини ўша киши маъносида ишлатамиз, яъни истиора қиланади.

Истиора арконлари

Истиоранинг таърифидан арконлари учта экани маълум бўлди:

1. *المستعار منه* истиора олинмиш (ундан), яъни мушаббаҳ бих лафзини ўзидир.

2. *المستعار له* истиора қилинмиш (унинг учун, унга), яъни мушаббаҳ лафзини ўзидир.

3. *المستعار* истиора қилинган лафз, яъни мушаббаҳ бихнинг мушаббаҳ маъносига қўйилган лафзидир.

Истиорани ташбеҳ, киноя ва мажози мурсал каби гапнинг турларидан аниқ ажратиб олиш ва аниқлаш учун қуйидагиларга аҳамият бериш керак:

1. Ташбеҳ бўлганини буткул унутиш, гўё умуман бирон нарсани бошқасига ўхшатиш бўлмаган деб қараш. Шунда мушаббаҳ мушаббаҳ бихнинг бир бўлаги, иккаласи битта нарса деб қатъий даъво қилинади. Важҳуш шабаҳнинг эътибори билан бу иш муболаға – бўрттириш, ошириб юбориш учун мушаббаҳни мана шундай сифатланади.

Лекин шуни яхши билиш керакки, буткул унутиш зарур ва имкони бўлган ташбеҳгагина истиора қилинади. Шунинг учун, ушбу мисол каби истиора қилишни зарари йўқ:

زاید کابی العلاء رأیت أسدا يتکلم مثل الفیل فی الضخامة *Гавдаси мисли фил гапираётган шерни кўрдим.* Бу мисолда истиора қилинаётган лафз *أسد* «шер» лафзи бўлиб, жасур киши маъносида қилиняпти. Бу мисолда ташбеҳ буткул унутилганини кўряпмиз. Кейин филга ўхшатиб ташбеҳ келтиришнинг истиорага аҳамияти йўқ. Чунки, истиора бу ташбеҳга бино қилинмаяпти.

2. Важҳуш шабаҳни ҳам, одоти ташбеҳни ҳам мутлақ келтирилмагани билан истиорани аниқлаш мумкин. Демак, важҳ ва одотни зикр қилмаслик шарт. Агар уларни икковини ёки бирини зикр этилса, у истиора эмас, балки ташбеҳ бўлиб қолади.

زاید کابی العلاء زاید سوچدا آбу آلو کابیدیر; *Зайд сочда Абу Ало кабидир;* *زاید کابی العلاء* *وید آبو العلاء فی شعره* *Зайд сочда Абу Алодир.*

Ушбу мисолларда истиорага имкон йўқ, ташбеҳлиги маълум бўлиб турибди. Шунинг учун бу каби мисоллар истиора бўлишга даъвогарлик қилолмайдилар.

3. Мушаббаҳ ва мушаббаҳ бихни гап ичига шундай сингдириб юбориладики, бу гап бўлаклари бир-бирига ташбеҳ экани билинмайди. Бундай бўлиши ҳам истиора учун дуруст бўлмайди. Демак, тарафайнни асло келтирмаслик ёки ташбеҳни билдирмайдиган қилиб бўлса ҳам, тарафайнни келтирмаслик яна бир шarti экан.

Биринчисига мисол, *لقیّت بحرا یعظ الناس* *Одамларга насиҳат қилаётган денгизни кўрдим*, мисолидаги *یعظ* феъли – иш-ҳаракатининг эгаси *هو* махфий олмош бўлиб, ундан мурод *воиз الواعظ* дир. илмда кенглиги, тошқинлик ва сўзамолликда воиз денгизга ўхшатилгани маълум бўляпти. Сўнг, мушаббаҳ бих мушаббаҳга истиора қилинди ва *البحر* лафзи, мушаббаҳ бихни ўша олим ва нотиқ маъносида келтирилди.

Бу тарафайнни жамлаб келтиришга мисол бўлди. Чунки, *البحر یعظ* феъли – иш-ҳаракатининг эгаси *هو* махфий олмош мушаббаҳ,

лафзи мушаббах бих бўлиб, бир жумлада тарафайнни жамланишига сабаб бўлди. Жумланинг ўзида дарҳол билинмайди.

Иккинчисига мисол, *أظفار المنية نشبت فلان* Ўлимнинг тирноқлари фалончини ушлабди, яъни фалончи ўлим чангалига тутилибди.

Бу мисолда ўлимни даҳшатли чанг солиши, аёвсизлигида шерга аввал ўхшатилди. Такдиран ўлим маъносида шер исми истиора қилинди кейин ўлим маъносидаги шер лафзини олиб ташланди. Унинг ўрнига шернинг баъзи аъзоси олинди. Зеро, келтириладиган аъзоси мақсадни ўзида ифодалаб бера оладиган бўлишига эътибор бериш керак бўлади. Бу *الأظفار* тирноқлар, чангалдир.

Мисолда *المنية* ўлим лафзи келтирилган бўлиб, у мушаббахдир. Бу тарафайнни ташбеҳ бўлмаган усул билан келтирилганига мисолдир.

4. Истиора қилинадиган мушаббах бих «куллий ҳақиқий» ёки «куллий таъвийий» бўлиши керак. Токи, мушаббах мушаббах бихнинг жинси деб даъво қилинсин, бир бўлаги деб эътиборга олинсин.

Куллий ҳақиқий бўлиш учун лафз исми жинс бўлиши керак.

Масалан, *الأسد* «шер» лафзи жасурлик, шижоат ва даҳшат тимсоли сифатида куллийдир. Чунки, уни шундайлигини кўпчилик тасдиқлайди ва тан олади. Барча *الأسد* шернинг турларига бу лафз исми жинс бўлади. Шунинг учун, уни жасур кишига истиора қилиш мумкин. Бу билан жасур кишини шернинг бир тури деб қараш ва уни шер жинсидан деб даъво қилиш мумкин бўлади.

3.Тасриҳия ва макния истиоралари.

Истиора тарафайн эътибори билан икки қисмга бўлинади: тасриҳия ва макния. Истиорада мушаббах бихнинг лафзи зикри келтирилса, бундай истиорани истиораи тасриҳия дейилади. Агар истиорада акси бўлиб, зикр қилинган лафз асли мушаббах ёки унга тегишли бўлиб чиқса, у истиораи макния бўлади.

Истиораи тасриҳия *هـى لفظ المشبه به المستعار للمشبه* мушаббах учун қўйилган мушаббах бихнинг истиора қилинган лафзидир. *زارنى بحر فى منزلى* Мени ўз манзилимда денгиз кўргани келди. Бу мисолдаги денгиз лафзи истиораи тасриҳийя бўлди. Чунки, денгиз лафзи ташбеҳда мушаббах бих – ўхшатилмиш бўлиб келади.

Истиораи тасриҳийя олиш тартиби:

1. *الرجل الكريم كالبحر فى الإمداد و السخاء* Жувонмард, сахий кишини ёрдам илигини тутиш ва хайру саховатда денгизга ўхшатилди.

2. Сўнг ташбеҳни буткул унутиб, мушаббах мушаббах бихни бир бўлаги ва иккаласи бир нарса деб даъво қилинди.

3. Сўнг **البحر** баҳр лафзи бўлган мушаббаҳ бихни мушаббаҳ маъносида истиора қилинди, яъни исмини олиб берилди.

Мана бу, мушаббаҳ бихни лафзи истиора мақсадида тўғри ишлатилгани сабаб очиқ ва тушунарли истиора бўлди. Шунинг учун уни тасриҳия дейилган.

Истиора лафзига кўра икки қисмга бўлади: аслий ва таъбий (эргашган, тобе).

Истиораи тасриҳийянинг аслий қисмида мустаор лафзи исми жинси ҳақиқий ёки таъвилий бўлади. Ҳақиқий исми жинс бўлганига мисол:

Уйимизда шерни кўрдим,- деганда **الأسد** лафзи исми жинси ҳақиқий бўляпти. Маълумки шер шижоат, жасурлик кабиларнинг тимсоли ва уни доим мана фазилатларни ифодалашда истеъмол қилинади. Шунинг учун исми жинс бўлди.

Макниянинг луғавий маъноси киноя қилинмиш, ишора қилинувчи каби бўлиб, Илми баён уламолари наздида истиораи макния деб, мушаббаҳ бихни мушаббаҳга мустаор қилинган лафзига тегишли бўлган бўлагини кўчма маънода ишлатишдир. Унинг мадлули, яъни мустаор лафз ҳазф қилинган бўлиб, унинг ўрнига лозим этилган лафз келтирилади. Бу лозим этилагн лафзни келтиришнинг уч хил йўли бор.

Биринчисининг мисоли Абу Зуайб Ҳузалий байти:

و إذا المنية أنشبت أظفارها ألفت كل تميمة لا تنفع

Ажал келса гар, ёвуз чангалларин чўзиб,

Наф ҳеч бермас ҳар туморки, умринг чўзиб.

Шоир бу байтида ажал чангалидан ҳеч қандай тумор сақламайди ҳам, фойда бермайди,- деган маънони билдирыпти.

Истиора ҳосил қилиш тартиби: **الموت كالأسد فى الخيانة و الظلم** деб, ўлим шерга хоинларча ташланиб жонлини бежон қилиш ва зулм билан даҳшатли муомала қилишида ташбеҳ қилинди. Кейин **الأسد** шер лафзи **الموت** ўлимга истиора қилинди. Қоидасига кўра, ташбеҳ бўлгани буткул унутилди, мушаббаҳ мушаббаҳ бихнинг бир бўлаги деб даъво қилинди. Шундан сўнг, истиораи макния ҳосил қилиш учун **الأسد** лафзини тақдиран ҳазф этилади. Ҳазф бўлганига далолат қилувчи сифатида шерга лозим бўлган, яъни шерни керакли сифат, масалан жасурлиги, шижоати, даҳшати кабиларни тасаввур қилишга аниқроқ ёндошадиган аъзоларидан бири келтирилади. Бу мисолда у **الأظفار** чангал (тирноқлар) лафзидир.

Мана шундай истиора олиш тартибини истиораи макния ҳосил қилиш дейилади.

قرينة الإستعارة المكنية هي إثبات لازم المشبه به المحذوف للمشبه المذكور

Зикри келтирилган мушаббаҳ учун маҳзуф бўлган мушаббаҳ бихнинг лозимийсини, яъни мушаббаҳ бихга тегишли бўлган ва ундан қасд қилинган маънони ифодалай оладиган бўлагини исботлаб беришдир.

Мавзуга доир терминлар: Мажози муфрад, мониъа, истиора, истиора олинмиш, истиора қилинмиш, истиора қилинган, важҳуш шабаҳ, мушаббаҳ, мушаббаҳ бих, «куллий ҳақиқий» ва «куллий таъвилий», макния, тасрихия.

СЕМИНАР УЧУН САВОЛЛАР:

1. Мажози муфрад нима?
2. Истиора ва унинг турлари?
3. Истиоранинг нечта аркони бор?
4. Мажози муфраднинг бошқа мажоз турларидан фаркли жиҳатларини келтиринг?

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Жалолиддин Муҳаммад ибн Абдурраҳмон Қазвиний. Талхисул-мифтах. Алмактабат ул-асрийя. Байрут 2008 й.
2. Али Муҳаммад Ҳасан. Асрор ул-баён. Қоҳира 2005 й.
3. Шарифов З. Балоғат фанидан маърузалар матни. – Т.: Мовароуннаҳр, 2002. – 111 б.
4. Абдул-Ҳаким Ҳасан Наънаъ. Ал-Манор. Ал-Азҳар. Миср. 1991 й.
5. Хрестоматия по исламу. Пер. с арабского, введ. и примеч. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1994. – 238 с.: ил.

7-мавзу. Мажози мурсал ва мажози ақлий

Режа:

1. Мажози мурсал ва унинг бошқа мажоз турларидан фарқлари.
2. Мажози ақлий.
3. Мажози мурсал билан мажози ақлий ўртасидаги ўхшашлик жиҳатлари.

9. Мажози мурсал ва унинг бошқа мажоз турларидан фарқлари.

Маълумки, мажози муфрад икки қисм — истиора ва мажози мурсалга бўлинган эди. Уларнинг фарқи алоқа эътибори билан билинган эди. Истиоранинг алоқаси мушобаҳа - ўзаро ўхшашлик бўлиб, уни ўрганиб чиқдик. Мажози мурсалдаги лафзнинг кўчма ва ҳақиқий маънолари ўртасидаги боғлиқлик ўхшашликдан бошқа бўлади.

المجاز المرسل هو الكلمة المستعملة في غير المعنى الذي وضعت له لعلاقة غير المشابهة مع قرينة مانعة من إرادة المعنى الموضوع له

Мажози Мурсал — лафзнинг ҳақиқий ва мажозий маънолари ўртасида алоқа мушобаҳа бўлмаган, кўчма маънода истеъмол қилинган калимадир. Бунда уни ҳақиқий маъносини тушунишдан қайтарувчи қарина ҳам бирга келтирилади.

Мисол учун: *رعت الإبل الغيث* Ёмғир туяни ўтлатди, ўт билан тўйгазди. Бу гапда *الغيث* ғайс лафзи мажози мурсалдир. Чунки, ўз аслий маъноси ёмғир ёғиш маъносидан *الرعى* ўтлатмоқ маъносига кўчирилди ва ғайснинг асли *الماء* сув маъносида бўлиб, набот ўсимлик *النبات* маъносига кўчирилди. Сувнинг кўчма маънода эканини *رعت* ўтлатди калимаси далолат қиляпти ва у қаринаи монидир. Чунки, ёмғир ўтлатмайди. Шунингдек, ўт билан сув ўртасида алоқа мушобаҳа - ўхшашлик эмас. Улар ўртасидаги алоқа — уларнинг бири бошқасига сабаб эканидир. Шубҳасиз, ёмғир ўсимликларнинг ўсишига сабабдир.

Мана шу сабабийлик алоқа бўлишга кофий ва вофийдир. Шу сабаб, ёмғир набот маъносида ишлатиш дуруст бўлади. Мажози мурсал дейилишига сабаб:

- Биринчидан, биргина алоқа, яъни кўчма ва ҳақиқий маънолар ўртасидаги боғлиқлик билан ҳеч қайд этмасдан калимани шундайлигича кўчма маънода мутлақо истеъмол қилди. Бу икки маъно ўртасидаги боғлиқлик бир нечта бўлиб, алоқалар ҳам ўз ўрнида келтирилади.

- Иккинчидан, истиорада мўътабар ҳисобланган тарафайн бирлиги даъвоси ҳам шундайлигича келтирди. Чунки, битталигини даъво қилишга боис бўлган мушобаҳа - ўхшашлик мажози мурсалда йўқдир.

Баъзилар мажози мурсални ҳам истиора дейиш мумкин, — деганлар. Чунки, унда ҳам истиора каби бир лафзни маъноси бошқа лафзга қўйиш ва янги қўйилган лафз билан кўчма маъно тушуниш билдирилган эди. Мажози мурсалда ҳам худди шундай, масалан

ғайс-ёмғир калимаси сув маъносига ўтказилди, кейин уни набот-ўсимлик маъносига кўчирилди.

Бу фикрга жавобан - буларни мана шундай икки хил номланиши истилоҳий мақсадлар учундир. Чунки, бундай номланиш улардаги алоқа – кўчма ва ҳақиқий маънолар орасидаги боғлиқлик бошқа-бошқа эканини англатади.

المجاز المرسل المركب هو ما كانت العلاقة فيه غير المشابه كما في الجمل الأخبارية
المستعلة في الإنشاء لأغراض لم يوضع لها الخبر كإظهار التحسر أو الضعف أو السرور أو
الشماتة أو نحو ذلك

Ҳақиқий ва кўчма маънолар ўртасидаги алоқа мушобаҳа бўлмаган кўчма маънодаги жумла мажози мурсал мураккаб бўлади. Бу иншо маъносида ишлатиладиган хабарий жумлаларда ишлатилади. Ушбу иншоий жумланинг ғаразлари хабар қилиб қўйилмаган бўлиб, *التسحر* - ғам-қайғуга ташвиш, *الضعف* – заифлик, ночорлик, *السرور* - шодлик, хурсандчилик, *الشماتة* – бировни ғамига, бошига тушган мусибатга хурсандликни изҳор қилиш ва бошқалар бўлиши мумкин.

Ҳафаликни билдириш мақсадидаги иншони хабар қилиб ишлатилганига мисол. Шоир:

ذهب الصبا و تولت الأيام فعلى الصبا و على الزمان سلام
Ёшлик, болалик кетди.
Кунлар бирин-кетин ўтди.
Ёшликка ҳам салом,
Вақту замонга ҳам салом.

Қарасам ёшлигим кетибди узоқларга,
Кунларим ҳам ўтди кетса қайтмасларга.
Ёшлигим сенга саломлар бўлсин,
Вақту замонлар саломга тўлсин!

Мазкур байт жумлалари хабар учун баён қилинаётган бўлса ҳам, ёшликни йўқотгани учун, қайғу, алам ва кунлари ўтиб бораётганига надомат чекиш иншо сифатида ишлатилган. Алоқаси лузумийлик, шунинг учун ҳам, ёшлик, беғуборликни кетишлигининг хабари ғам-андух ва ҳафачиликни лозим тутади. Иккинчи мисра қарина бўлади.

2. Мажози ақлий.

Мажози ақлийнинг ҳақиқий ақлий билан алоқаси — улар орасида ўзаро алоқа-боғлиқлик мавжудлигидир. Бу боғлиқлик ўзаро ўхшашлик ёки ўхшашликдан бошқа бўлиши мумкиндир.

Мажози ақлийнинг қаринаси.

قرينة المجاز العقلى هي الأمر الصارف عن أن يكون الإسناد على حقيقته

Ақлий мажознинг қаринаси гап бўлаги ўзи ҳақиқий боғланиши керак бўлган бўлакдан бошқа бўлакка боғланишни буриб юборувчи ишдир. Исноди ҳақиқийдан иснодни бошқа иснодга ўгирувчи амрдир. Агар қарина бўлмаса, дарҳол лафзнинг ҳақиқий маъноси тушунилади. Демак, қарина лафзнинг ҳақиқий маъносини тушунишдан қайтарувчи лафз - аломат, белги бўлиб мажознинг асосий шартларидан бири ҳисобланади. Қарина икки нав: лафзий ва маънавий қариналарга бўлинади. Ҳар икки қарина мажоз иснодда эканига далолат қилади.

Лафзий қарина деб, гап ичида келтирилган лафз бўлиб, бу лафз гапни кўчма маънода эканини билдириб, гапнинг ҳақиқий маъносини тушунишдан қайтаради.

هو في قصره هزم الأمير خصمه و هو في قصره *Амир қасрда турган ҳолда хасм (душман)ини чекинтирди.* Кўриниб турибдики, феъл ўзи ҳақли бўлмаган лафзга иснод қилинган. Чунки, Амир ҳеч бир иш қилмаган, қасрда бўлган. Аммо феълни ёпиштиришга боғлиқ нарсаси хасмни қочишга сабаб эканидир.

3. Мажози мурсал билан мажози ақлий ўртасидаги ўхшашлик жиҳатлари.

Энди феълни мажоз эканига далолат қилувчи лафз هو في قصره *қасрида турган ҳолда*, деган гап бўлади. Зеро, бу гап ҳақиқий душманларни қочирувчи Амир эмаслигига далолат қилди.

Маънавий қарина деб, лафздан ташқари, яъни лафз бўлмаган иш бўлиб, у ҳам гапни ҳақиқий маънода эмаслигини билдиради. Маънавий қарина икки ишнинг бирига қараб юз беради:

1) Муснадни муснад илайҳга хаёлан, ақлан суянтириш мумкинлиги ёки одатда шундай боғланади.

المجيء *Муҳаббатинг мени сенга келтирди.* “Мажиун” феълни замири هي *“ҳия”* муҳаббатга қайтувчидир. Бу иснод мажозий ақлийдир. Чунки, феъл ўзи ҳақли гап бўлагига боғланмади. Унинг асли *إنّ المحبة سبب في المجيء* *Муҳаббат келишига сабабдир.* Бу гапда мажознинг далили муҳаббат келишини ақлга сиғдириш мумкин эмаслигидир. Шунинг учун, зарурат билан хаёлан иснод этилди.

Агар ақл ишини чиқариб, хаёлан бир оз ҳақиқат юзасидан назар солинса, бу иш амри маҳоллиги маълум бўлади. Демак фақат шоирона гўзал нутқ учун бу гап айтилгани билинади.

أقدمنى بلدك حقّ لى عليك Мени сенда бўлган ҳаққим шаҳрингга келтирди. Бу гапдаги қарина - ҳақни келишини الإستحالة قيام الإقدام ҳақиқатда мумкин эмаслигидир.

Одатийга мисол: هزم القاعد الجيش Қўмондон аскарларни чекинтирди, одатда шундай дейилади. Аммо ёлғиз қўмондонни ўзи бу ишни амалга оширмайди. Бир ўзининг қўлидан келмаслиги аниқ ва равшан. Бу мисол мана шу қаринаси билан ақлий мажоз бўлди.

2) Гапнинг мўъмин биллоҳ – Аллоҳга ишонувчи кишидан содир бўлаётгани маънавий қарина бўлади. Мўъмин: قوّست ظهري *Белимни замонлар янгиланиши ёй қилди, унинг ғам андуҳлари бошимни оқарттирди*, - деб айтса ҳам, унинг гапи тўғри ҳисобланади. Чунки иш-ҳаракатнинг эгасини мажоз қилиб кўчма маънода ифодаляпти. Аслида ҳақиқий белни букувчи ҳам, сочни оқартирувчи ҳам Аллоҳни ўзидир. Худди мана шуни мўъмин яхши тушунади ва эътиқод қилади.

Зикр этилган бу икки ишда қарина маънавий экани аниқ маълум бўлди. Зеро, гапнинг ўзида бирон лафз очиқ ва аниқлик билан маънонинг мажоз эканига далолат қилмаяпти.

Мавзуга доир истилоҳий терминлар: Иснод, ҳақиқат, зот, мажоз, кўчма маъно, феълларга ва шибҳий феълларга иснод, қарина, лафзий ва маънавий қарина.

Мавзуга доир терминлар: Мажози мурсал, сабабия, мусаббабия, лозимия, малзумия, куллия, жузъия, ҳолия, маҳаллия, олия, мужовара, бадалия.

СЕМИНАР УЧУН САВОЛЛАР:

1. Мажози мурсал нима?
2. Мажози мурсал дейилишига сабаб нима?
3. Мажози мурсал билан мажози ақлий ўртасидаги ўхшашлик жиҳатлари?

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Жалолиддин Муҳаммад ибн Абдурраҳмон Қазвиний. Талхисул-мифтах. Алмақтабат ул-асрийя. Байрут 2008 й.
2. Али Муҳаммад Ҳасан. Асрор ул-баён. Қоҳира 2005 й.
3. Шарифов З. Балоғат фанидан маърузалар матни. – Т.: Мовароуннаҳр, 2002. – 111 б.
4. Абдул-Ҳаким Ҳасан Наънаъ. Ал-Манор. Ал-Азҳар. Миср. 1991 й.
5. Хрестоматия по исламу. Пер. с арабского, введ. и

примеч. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1994. – 238 с.: ил.

8-мавзу. Киноя

Режа:

- 1. Киноянинг луғавий ва истилоҳий таърифи.**
- 2. Киноянинг турлари.**
- 3. Мавсуф матлуб бўлган киноя. Нисбат талаб этилган киноя.**

1. Киноянинг луғавий ва истилоҳий таърифи.

Киноянинг луғавий маъноси лақаб қўйиш, лақаб билан чақириш, белгилаш, белги, ишора билан билдириш, киноя қилиш маъноларида бўлиб, луғат олимлари шундай таъриф берганлар:

كنيت بكذا киноя бир нарсани айтиб ундан бошқасини ирода қилишингдир. Киноя лафзи масдар бўлиб, *عن كذا* Бу билан у ҳақда киноя, ишора қилдинг, агар очик айтишни хоҳламасанг, тарк этсанг, дейдилар. Киноя феъли *رمى رمى* бобидандир. Гоҳида *دعا يدعو* бобида ҳам ишлатилади. *عن كذا* Бу билан у ҳақда киноя, ишора қилдинг.

Истилоҳий таърифи:

لفظ أطلق و أريد به لازم معناه الحقيقي مع قرينة غير مانعة من إرادة هذا المعنى
Ҳақиқий маъносининг лозими – кўчма маъноси тушуниладиган ҳамда ҳақиқий ва кўчма маъноларини тушунишдан қайтармайдиган қаринаси бор лафз киноя дейилади.

محمد طويل النجاد *Муҳаммад қиличининг боғичи узун бўлган кишидир.* Бу гапнинг луғавий маъносидир. Лекин гапнинг мақсади боғичнинг узунлиги эмас, Муҳаммад бўйини узунлиги, қоматини баландлигидир. *محمد طويل القامة* Чунки, ўзи қилич боғичининг узунлигидан киши қоматининг узунлиги ирода этилади. Шу билан бирга унинг ҳақиқий маъносини ҳам ирода этиш дуруст. Яъни, ҳар икки маънони ҳам тушуниш мумкин. Шу билан киноя мажозга ўхшамайди.

Мажоз қаринаси ҳақиқий маънони тушунишдан қайтаради. *كلمنى أسد* *Шер менга гапирди*, - деганда йиртқич ҳайвонни ирода этиш мумкин эмас. Чунки *كلم* *гапирди* лафзи қарина бўлиб, ҳақиқий маънони тушунишдан қайтаряпти. Зеро, гапириш инсонларга хос хислатдир. Кинояда эса бундай эмас.

*Ба роҳ-и фазл аз он гаштам сувора,
Ки кардам дар талаб бас кафш пора.*

*Фазл йўлига ул сабабдин отландим,
Ки, талабида кўп кавушларни йиртдим.*

Сувора – отланмоқни ҳар икки маънода тушунмоқ жоиз.

2. Киноянинг турлари.

Киноя қилинаётган лафз, яъни қасд этилаётган маънонинг эътибори билан у уч қисмга бўлинади: 1. Сифатини талаб этиладиган киноя; 2. Мавсуф талаб қилинадиган киноя; 3. Сифатни мавсуфга нисбати талаб этиладиган киноя.

I. Сифатини талаб этиладиган киноялар

الأولى كناية يطلب بها صفة و هي المطلوب بها صفة Сифати, кайфияти талаб қилинган киноя.

محمد طويل النجاد *Муҳаммад қиличининг боғичи узун бўлган кишидир* - *Муҳаммаднинг қомати узундир*. Ушбу мисолда *محمد* Муҳаммад лафзи мавсуф – сифатланмиш; *طول النجاد* Ниждод, қилич боғичини узунликка изофаси мавсуфга нисбати; талаб қилинган сифатни нисбати боғичнинг узунлигидан билинадиган *طول القامة* қомат узунлигидир.

Сифат талаб қилинадиган киноянинг қоидаси шундай: мавсуф билан унинг нисбатини очик зикр қилиб, талаб этилган маънони сифатининг нисбатини зикр қилмасликдир. Аммо мазкур талаб қилинган сифатнинг нисбати ўрнига бошқа шу сифат лозим тутган сифат келтирилади.

محمد طويل النجاد *Муҳаммад қиличининг боғичи узун бўлган кишидир* - *Муҳаммаднинг қомати узундир*. Мавсуф - Муҳаммад ва уни нисбати - боғичнинг узунлиги очик келтирилди. Матлуб сифат – қоматнинг узунлиги очик келтирилмади ва унинг ўрнига боғичнинг узунлигини келтирди.

عباس كثير الرماد *Аббос кули кўп кишидир*, мисолида унинг сахийлиги киноя қилиняпти. Бу кинояда ҳам мавсуф очик келтирилди. У Аббос лафзидир. Нисбати ҳам келтирилган ва у кулни кўпликка иснодидир. Матлуб сифат эса келтирилмаган. Бу сифат *الجود* сахийлик бўлсада, унинг лозим тутган маконини келтирилган ва у кулнинг кўплигидир. Зеро, кулнинг кўплиги ҳақиқатда ҳам сахийликка сифат бўлади.

Сифат талаб этилган киноя икки хил - қариба ва баъийда бўлади.

Киноянинг мақсади зеҳнга воситасиз тезлик билан келса, бундай кинояни кинояи қариба дейилади. Масалан: *محمد طويل النجاد* *Муҳаммад қиличининг боғичи узун бўлган кишидир* - *Муҳаммаднинг қомати узундир*. Боғични узунлигидан бўйининг узунлиги ирода этилаётгани дарҳол маълум. Чунки, боғични узунлиги қоматни узунлигига сифат бўлади. Зеро, бу икки узунлик ўртасида ҳеч

қандай восита йўқ. Бу киноя қулоққа келиши билан гап нима ҳақида экани ўз-ўзидан маълумдир.

Кинояи қариба ҳам ўз навбатида *الكناية الواضحة والكناية الخفية* очик ва махфий киноя турларига бўлинади.

Агар кинояни мақсади тез ва осон, биринчи эшитилгандаёқ тушунарли бўлса, у кинояи возиха очик киноя дейилади. Боғични узунлиги мисоли каби. Чунки, боғични узунлигидан бўйни узунлиги бирон тааммул, тафаккурга эҳтиёж сезмасдан очик тушунарлидир. Бу икки узунлик ҳатто бир-бирини лозим тутати. Шунинг учун бу кинояни имо ва ишора киноя ҳам деб юритилади.

Агар мақсадини тушуниш учун бироз тааммул ва тафаккурга муҳтожлик бўлса, уни кинояи хафия дейилади. *فلان عريض القفا* Фалончини *жўровози* баланддир. Бу туянинг оғир юк кўтараётганидаги инграшидан киноя экан. Чунки, овозни ўта садокорлиги телбаликни жуда ўтказиб юбориш билан бўлади. Бу билан аҳмоқликни беркитишга ҳаракат қилинади. Буни топиш учун эса бироз фикр юритишга, яхшилаб ўйлаб кўришга зарурат бўлади. Шундай қилиб, бу кинояда мақсадга боғлаб турган маънолар анча махфий нарсалар экан. Бу кинояни рамз ҳам деб аталади.

Фақат восита билан кинояни мақсади тушунилса, уни кинояи баъийда дейилади. *عباس كثير الرماد* Аббос кули кўп бўлган кишидир, мисолида танишиш мумкин. Бу уни сахийлигидан киноядир. Сифат бўлмиш сахийлик билан кулни кўплиги ўртасида бир қанча боғланиш ва воситалар бор. Уларни ҳар бирини билмай туриб, уни сахийликка сифат қилиш мумкин эмас. Аввало, кулнинг кўплиги ўтин кўп ёнганини билдиради. Кўп ўтин ёниши кўп таом тайёрлангани, кўп таом кўп тановулга, кўп тановул эса зиёфатга ишора қилади. Бу меҳмондорчилик катта бўлиши, меҳмондорчилик эса сахийликка далолат қилади. Гоҳи бу кинояни талвих (узокдан ўзингдан бошқага ишора қилмоқ) деб ҳам аталади.

3. Мавсуф матлуб бўлган киноя. Нисбат талаб этилган киноя.

Мавсуф матлуб бўлган киноя

والثانية كناية يطلب بها موصوف و هي المطلوب بها موصوف Иккинчи қисм киноядан унинг мавсуфи нима эканини талаб қилинади. Қоидаси: сифатни ва уни нисбатини очик келтирилади. Мавсуф эса зикр қилинмайди, уни ўрнига мавсуфга хос бўлган бошқа бир сифат айтилади. *فلان صفا لى مجمع ليه* Фалончининг *ақли тўпланган жойи мен учун мусаффордир*, яъни қалби пок демоқчи. Бу кинояда сифат бўлган *مجمع اللب* ақлнинг *тўпланган ўрни* лафзи ва сифатни нисбати - софони унга исноди очик келтирилган. Матлуб мавсуф эса йўқ. У қалбдир.

Лекин уни ўрнига қалбга хос бўлган бошқа сифат **جمع اللب** келтирилди. Зеро, қалб ақл ва фикрлашни жойидир.

Ушбу киноя ҳам икки навдир:

1. Киноянинг бир маънолик бўлиши, маъноларининг бир неча бўлмаслиги (ададланмаслиги)дир. **جمع لبه** мисоли каби **جمع اللب** деб фақат битта маъно - қалбга киноя қилинади. Бу ўринда бир маънодан мурод – уни турли жинслардан бўлмаслиги, тасния ёки жам сийғасида келсада, ирода қилинган маънонинг ёлғиз бўлиши эътиборлидир.

2. Киноя бир неча маънолар тўпламидан иборат бўлишидир. Араблар инсонни шундай киноя қиладилар: **زارنى حى مستوى القامة عريض الأضافر** *Меникига тирик, қомати баланд, тирноқлари кенг келди.* Мазкур маънолар биргаликда инсондан киноя бўлади. Алоҳида олинганда киноя қилиш дуруст эмас. Зеро, бу сифатлар биргаликда бўлсагина инсонга хос сифат бўлади. Уларни мажмуаси бошқада топилмайди.

Нисбат талаб этилган киноя

Учинчи **والتالفة كناية يطلب بها نسبة صفة إلى موصوف و هى المطلوب بها نسبة** қисм кинояда мавсуф ва сифат орасидаги муносабат талаб қилинади. Қоидаси бундай: мавсуфни ҳам, сифатни очик келтирилади, аммо уларни нисбати айtilмайди. Бу нисбатни ўрнига уни ўзига лозим тутган бошқа бир нисбат зикр этилади. Бу нисбат мусбат (исботланган, ҳақиқатланган) ёки манфий (нафий этилган, кайтарилган) бўлиши мумкин.

Мусбатга мисол: **الكرم بين ثوبي محمد** *Саховат Муҳаммадни икки кийими орасидадир.* Бу мисол саховатни Муҳаммадга исботлаш учун киноядир. Кўриниб турибдики, мавсуф ва сифат очик келтирилди. Аммо карамни унга нисбати келтирилмади. Уни ўрнига бошқа нисбат, карамни икки кийимига нисбат исботланган ҳолда айtilди. Бундай дейиш карамни Муҳаммадга исботлашдир. Унинг усули Муҳаммадни икки хос кийими борлигини билдириш билан бўлади.

Манфийга мисол: шоир Шанқарий афифа аёлни сифатлайди -

يبيت بمنجاة من اللوم بيتها إذا ما بيوت بالملامة حات

*Тунлари ўтар, хотиржам маломатдан саломат,
Вале, атроф уйларнинг барига кирмиш маломат.
Зеро, унинг уйи топибди маломатлардан нажот,
Шундан унинг уйи топибди ҳар гандин фароғат,
Вале, маломатга ҳалол бўлмаган, бирон уй йўқдир.*

Бу кинояда маломатни шу покиза аёлдан кетказиш ирода этилган. Унда ҳам мавсуф очик айtilган, у **بيتها** даги муттасил замир – сўзга ёпишиб келувчи олмош бўлиб, у аёлга қайтади. Сифат ҳам бор, у маломатни нафи этишдир. Буни **بمنجاة من اللوم** *маломатдан нажот топадиган маконда* маъноси билдирыпти. Аммо аёлдан

маломатни кўтариш, унда маломатни йўқ қилиб ташлаш айтилмаган. Уни ўрнига бошқа нисбат, бошқа уйларга маломатни кирганлиги айтилган. Бу эса ундан нафий этилганини билдиради.

Мавзуга доир терминлар: Киноя, сифатини талаб этиладиган киноя, мавсуф талаб қилинадиган киноя, сифатни мавсуфга нисбати талаб этиладиган киноя, кинояи возиха.

СЕМИНАР УЧУН САВОЛЛАР:

3. Мажози мурсал нима?
4. Мажози мурсал дейилишига сабаб нима?
3. Мажози мурсал билан мажози ақлий ўртасидаги ўхшашлик жиҳатлари?

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Жалолиддин Муҳаммад ибн Абдурраҳмон Қазвиний. Талхисул-мифтах. Алмактабат ул-асрийя. Байрут 2008 й.
2. Али Муҳаммад Ҳасан. Асрор ул-баён. Қоҳира 2005 й.
3. Шарифов З. Балоғат фанидан маърузалар матни. – Т.: Мовароуннаҳр, 2002. – 111 б.
4. Абдул-Ҳаким Ҳасан Наънаъ. Ал-Манор. Ал-Азҳар. Миср. 1991 й.
5. Хрестоматия по исламу. Пер. с арабского, введ. и примеч. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1994. – 238 с.: ил.